

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**Володимир
ПОЛТОРАК**

СУЧАСНІ
ПРОБЛЕМИ
МУЗЕОЛОГІЇ ТА
ТУРИСТИЧНОГО
КРАЄЗНАВСТВА
В УКРАЇНІ
ПРАКТИКУМ

для студентів освітнього рівня «бакалавр»
спеціальності «032: Історія та Археологія»
освітньої програми «Історія України
в світовому контексті»

ОДЕСА
Видавництво «АПРЕЛЬ»
2019

УДК 908(477):069.01(076)

П529

*Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою
Одеського національного університету імені І.І.Мечникова
Протокол №5 від 12.12.2019 р.*

Автор:

*Полторак Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії України*

Рецензенти:

*Красножон А.В., зав. кафедри історії України Південноукраїнського
педагогічного університету імені К.Ушинського*

*Яворська В.В., професор кафедри економічної та соціальної географії
і туризму*

Полторак Володимир Миколайович

П529 Сучасні проблеми музеології та туристичного краєзнавства в Україні :
практикум. / В.Полторак. – Одеса: Вид-во «Апрель», 2019. – 143 с.

ISBN 978-617-7829-31-6

В практикумі наведений навчально-методичний матеріал для самостійного виконання студентами індивідуального науково-дослідного завдання з оформлення концепту туристичної подорожі, опису музейного закладу, туристично-краєзнавчого опису регіону, путівника по адміністративному району та екскурсії.

Практикум адресований студентам освітнього рівня «бакалавр», спеціальності 032 Історія та археологія, освітньої програми «Історія України в світовому контексті», усіх, хто цікавиться організацією екскурсій та туристичних подорожей.

УДК 908(477):069.01(076)

ISBN 978-617-7829-31-6

© Одеський національний університет
імені І.І.Мечникова, 2019

© Полторак В.М., 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ОФОРМЛЕННЯ КОНЦЕПТУ ТУРИСТИЧНОЇ ПОДОРОЖІ	5
Розділ 2. ПРИНЦИПИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ ДАНИХ	7
2.1. Шість основних завдань інтерпретації	
2.2. Прийоми та засоби екскурсійної інтерпретації	
2.3. Форми інтерпретації	
2.4. Комунікативні інструменти:	
2.5. Системність планування	
2.6. Драматизація та театралізація	
2.7. Комунікація в екскурсійній групі	
Розділ 3. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИЙ ОПИС ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ	15
3.1. Історія адміністративно-територіальної топонімії краю від 1791 до 2011 року)	
3.2. Три обличчя Одещини	
3.3. Обличчя перше ЦЕНТР	
3.4. Обличчя друге ПІВНІЧ	
3.5. Обличчя третє ПІВДЕНЬ	
Розділ 4. ТУРИСТИЧНИЙ ПУТІВНИК	40
4.1. Ренійський Район в цілому	
4.2. Рені (історичні назви: Рень, Томаров).	
4.3. Села Ренійського району	
Розділ 5. ЕКСКУРСІЙНІ МАТЕРІАЛИ	52
Екскурсія 1, гастрономічна: По Параталасії (Південній Бессарабії)	
Екскурсія 2, екологічна: До біосферного заповідника КАРАДАГ	
Екскурсія 3, еко-історична: Регіональний природний парк Кінбурнська Коса	
Екскурсія 4, краєзнавча: Нижньодністровський Національний Парк	
Екскурсія 5, еко-історична: Дунайський біосферний заповідник НАН України	
Розділ 6. ПІДГОТОВКА ПІШОХІДНОЇ ПОДОРОЖІ	127
Визначення маршруту, ГУРТ, Спорядження та харчі, В поході, Результати	
Розділ 7. ПІШОХІДНІ МАРШРУТИ ОДЕЩИНОЮ	130
Маршрут 1. КУЯЛЬНИК від Корсунців до Жевахової гори (14 км)	
Маршрут 2. ДНІСТРОВСЬКИЙ ЛИМАН від Білгорода до Затоки (27 км)	
Маршрут 3. ДНІСТРОВСЬКИЙ ЛИМАН від Маяк до Овідіополя (30 км)	
Маршрут 4. СТЕПИ БАРАБОЙСЬКІ від Вигоди до Мангейму (18 км)	
Маршрут 5. КУЯЛЬНИК від Буялика до Іллінки (40 км)	
Маршрут 6. ТИЛІГУЛЬСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ біля Курісового (19 км)	
Маршрут 7. ЧОРНЕ МОРЕ від Григорівки до Чорноморського (9 км)	
Маршрут 8. ТИЛІГУЛЬСЬКЕ ВЗМОР'Я від Южного до Коблево (13 км)	
Маршрут 9. ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ від Кілії до Вилкового (42 км)	
Маршрут 10. ВІКОВІ ДУБРАВИ ПОБУЖЖЯ від Кам'яного до Слюсарєво (43)	
ВИСНОВКИ	141
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	142

ВСТУП

Спецкурс «Сучасні проблеми музеології та туристичного краєзнавства в Україні», маючи на меті в тому числі практичну підготовку студента до екскурсійної активності, передбачає виконання самостійного індивідуального навчально-дослідного завдання. В практикумі представлені авторські екскурсії, краєзнавчі дослідження, аналітичні записки, путівники та інші матеріали, що формуватимуть у студента уявлення про стилеве та жанрове різноманіття текстів, що супроводжують туристичну та музейну активність фахового історика.

Практикум є зібранням навчально-методичних матеріалів, в тому числі прикладів краєзнавчих та туристичних текстів, які допоможуть студентові при оволодінні практичними навичками з написання завдань, що передбачені навчальною програмою як частина самостійної роботи студента.

Перший розділ містить опис вимог до оформлення концепту туристичної подорожі і практичні рекомендації щодо проведення такої подорожі.

Другий розділ практикума містить принципи інтерпретації туристично-краєзнавчих даних, на які слід акцентувати увагу студентів при виконанні індивідуального завдання.

Третій розділ – туристично-краєзнавчий опис Одеської області, який є прикладом загальної оглядової інформації про регіон, і по формі є синопсисом.

Четвертий розділ – матеріали туристичного путівника одним з районів Одеської області, які надають уявлення про принципи створення допоміжних текстів для організації самостійної подорожі (без супроводження гіда).

П'ятий розділ – екскурсійні матеріали, які готує перед проведенням екскурсії гід-екскурсовод. Саме на них слід звернути увагу історика-фахівцю, оскільки саме в такій формі йому слід оформлювати свої авторські матеріали.

Шостий і сьомий розділи присвячені підготовці та проведенню специфічного виду туристичної подорожі – пішого походу. Такий вид відпочинку стає все популярнішим серед туристів, особливо краєзнавців.

Розділ 1. ОФОРМЛЕННЯ КОНЦЕПТУ ТУРИСТИЧНОЇ ПОДОРОЖІ

Головним завданням, яке виконують студенти для оволодіння вміннями та навичками з навчального курсу є написання та захист індивідуальної навчально-дослідної роботи. Практикум призначений передусім для підвищення рівня індивідуальних навчально-дослідних завдань, які студенти виконують самостійно протягом вивчення навчального курсу.

Перед проведенням походу слід підготувати план та зробити опис туристичної подорожі з використанням форм та методів вміщених нижче матеріалів.

Індивідуальна робота включає:

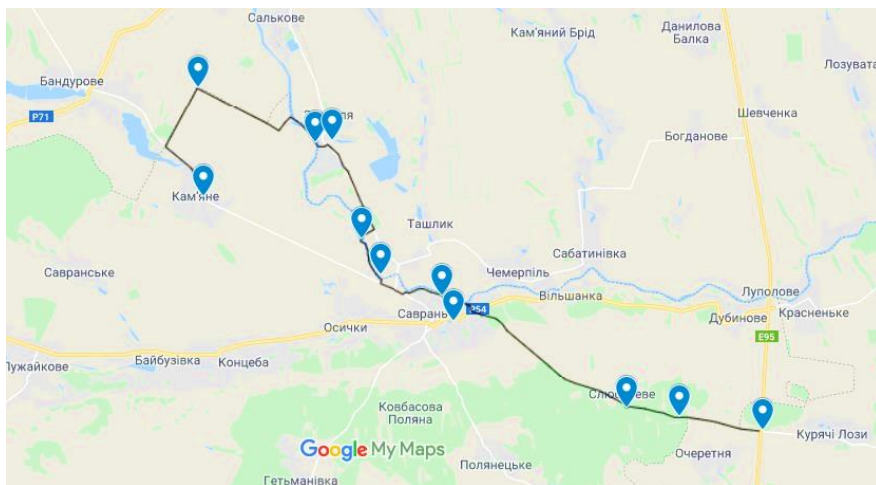
1. Виявлення схильності студентів до вивчення певної наукової проблеми.
2. Допомога в складанні бібліографії до обраної студентом теми.
3. Обговорення теоретичних проблем, пов'язаних з підготовкою індивідуального навчально-дослідного завдання.
4. Визначення технічних методів реалізації навчально-дослідного задуму.
5. Корегування оформленої роботи та виправлення формату публічної доповіді.

Створення концепту туристичної подорожі відбувається за послідовністю, яка запропонована нижче. Оформлення концепту передбачає розподіл зібраних та оформлених матеріалів на власне концептуальні засади туру та екскурсійні матеріали до нього (описи DESTINATION).

До обов'язкових елементів концепту відносяться: тема, мета, цільова група, форма спілкування, час маршруту, перелік об'єктів, пріоритети та головний об'єкт, способи пересування, маршрут на карті, тексти екскурсій, опис додаткових екскурсійних засобів.

Важливим елементом концепту є опис об'єктів, переважно музейних закладів, які знаходяться по маршруту. Опис відбувається за такими елементами:

1. ОСНОВНА ІНФОРМАЦІЯ (назва, статус, адреса, контактний телефон, електронний сайт, e-mail)
2. ЦІНИ (вхідний квиток, екскурсійне обслуговування групи, режим роботи (дні, години, сан.день))
3. ФОНДИ (дата створення, джерела фонду (звідки надходить матеріал), опис фондів (чи є і чи доступний дослідникам), кількість музейних предметів, види предметів, унікальні предмети (гордість), можливість працювати дослідникам)
4. ЕКСПОЗИЦІЙНА РОБОТА (кількість приміщень, кількість розділів, дизайн)
5. ІНШІ ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ (виставки, кінопокази, презентації, літературні вечори, видавнича діяльність, інше).

Розділ 2. ПРИНЦИПИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ ДАНИХ

Інтерпретація - це пояснення краєзнавчих (природних, культурних або історичних) значень, що стосуються певних дестинацій (об'єктів). Інтерпретація передбачає так званий особистий досвід, а не просто набір інформації та фактів. Інтерпретація дозволяє відвідувачам отримати уявлення і розуміння цінності території та важливості захисту культурної та природної спадщини. Інтерпретація допомагає оцінити те, що є унікальним та заслуговує на збереження. Нижче перераховані рекомендації щодо використання інтерпретаційної методики в краєзнавстві та екскурсійній справі.

2.1. Шість основних завдань інтерпретації

1. зорієнтувати – уточнити тривалість маршруту за часом, відстані, правила поведінки, заходи безпеки;
2. встановити на основі кращих комунікативних принципів контакт з аудиторією;
3. розважити – із застосуванням інтерактивні ігри, курйозів, допоміжних засобів тощо;
4. розкрити особливості об'єктів;
5. інформувати – факти ще не є інтерпретацією, але складають її основу;
6. спонукати мандрівників мислити.

Визначення об'єкту інтерпретації. Інтерпретація може стосуватися місця/об'єкту: ділянки сільської місцевості, елемента природного середовища (гірської породи, рослин або тварин), аспекту традиційної культури, історичної події або періоду, господарської діяльності, наприклад, рибної ловлі тощо.

Тематика. Люди можуть швидко забувати факти і цифри, але вони будуть згадувати елементи презентації згідно з темами. Тема є основним повідомленням оповіді. Теми спонукають туристів думати і дивуватися, і це перші кроки до змін у ставленні та поведінці. Тема містить повідомлення, яке би вам хотілося, щоб винесли люди, вона забезпечує «червону нитку» представленої інформації. Тема зазвичай виражається в реченні і містить елемент дії.

Визначення доступної, важливої, корисної, релевантної інформації. Якщо інформація пов'язана з фактами, то інтерпретація - з нарративом. Інтерпретація в цілому включає в себе інформацію і ґрунтується на озвученому пізнанні фактичної інформації. Справжня інтерпретація безумовно бере до уваги факти і вводить їх у контекст, пояснює і розширює їхній зміст і, отже, «вписує» їх в розповідь.

Визначення цільової групи. Слід знати свою аудиторію. А отже початково слід провести дослідження, дізнатися їхні імена, якщо це можливо, і їхній рівень знань по вашій темі. Якщо хтось вже дуже добре обізнаний, слід залучити його і заохотити поділитися своїми знаннями з групою.

2.2. Прийоми та засоби екскурсійної інтерпретації

Аби утримувати увагу людей, будь-яка форма спілкування має до певної міри розважати. Наступні декілька підходів можуть допомогти зробити похід більш цікавим для учасників:

Взаємодія. Учасникам походу приємно бути активно залученими до його організації. Слід залучати якомога більше їхніх відчуттів, ставити запитання або організовувати групові дискусії, аби люди формували свої думки і ділилися ними. Демонстрації та діяльність також спонукають людей до взаємодії з суспільством, довікляям і один з одним.

Різноманіття стилів. Зміна тону і гучності голосу може різко підсилити вплив слів на слухачів. Тиша, використана у слушний момент, може теж мати потужну

дію. Це разом допоможе наголосити на важливості сказаного або тримати усіх у напрузі.

Неочікуваність. Якщо відбувається щось незаплановане, як от, раптова буря, слід скористатись з нагоди та обговорити це. Наприклад, яке традиційне вбрання використовує місцеве населення, щоб подолати такі погодні умови. Якщо невелика ящірка проковзує повз, не слід боятися перевести вашу увагу на неї. Слід скористатися усіма нагодами, які подекуди постачає природа та культура.

2.3. Форми інтерпретації:

Зустріч і привітання. Зробіть короткий вступ, аби дозволити відвідувачам уявити спільні наступні кроки. Це ефективний спосіб встановити контакт з великою групою протягом короткого часу.

Прогулянки з гідом пішки або на автомобілі. Гід надає можливість відвідати віддалені або менш доступні місця, побачити диких тварин, краєвиди або поглянути на них по-іншому. Тури можуть бути пристосовані до різних аудиторій із загальними або окремими інтересами.

Розмови і презентації. Вони можуть бути застосовані в призначений час і місці, або можуть відбуватися неофіційно, наприклад, розмови на точці входу на місце або на визначених точках за інтересом.

Події і заходи. Це може бути ефективним способом для залучення більшої аудиторії. Гарне планування та оповіщення є суттєвим для залучення людей.

Волонтерські програми. Сумішайте активну роботу зі збереження культурної спадщини та природи з інтерпретацією для забезпечення поглибленого досвіду. Включіть час на волонтерські програми у обговорення інтерпретації.

Сезонні програми. На багатьох місцях літні програми можуть бути спеціально пристосовані для різних аудиторій. Інтерпретація може бути надана на короткі прогулянки з гідом, річкові прогулянки або спеціальні тури. Інтерпретація може бути ефективною і такою, що запам'ятовується, якщо враховувалися інтереси відвідувачів, наміри і спосіб навчання.

2.4. Комунікативні інструменти:

Емпатія. Наші власні уподобання щодо навчання впливають на спосіб надання інформації та тлумачення фактів. Ми часто передаємо інформацію так, як би ми хотіли її отримати. Для того, аби достукатись до різноманітної аудиторії, використовують різні інтерпретаційні підходи, що базуються на розмаїтті стилів навчання. Навчання триває ще довго після завершення відвідування. Ось чому розповіддю про місце слід активізувати досвід відвідувача та викликати відгук і співучасть.

Зовнішній вигляд. Перші враження є дуже важливими. Вдягайте чистий і охайний одяг. Не забувайте капелюхи від сонця. Посміхайтесь, щоб допомогти всім розслабитися і відчувати себе бажаним гостем. Подумайте про вашу поставу і мову тіла. Тримайтеся солідно та твердо, щоб проявити впевненість і обізнаність. Уникайте гри з предметами (ручок і ключів). Використовуйте природні жести і завжди будьте повернені обличчям до групи.

Голос. Говоріть з ентузіазмом і пристрасно. Видозмініюйте тон і ритм. Використовуйте паузу для наголосу, аби зібратися з думками, дати можливість засвоїти вашу розповідь або зазначити зміну тематики. Замініть "eee" на паузи.

Мова. Використовуйте просту мову і говоріть ясно, короткими реченнями. Уникайте наукового і технічного жаргону – це відштовхує відвідувачів. Створюйте Образи у свідомості людей.

Гумор. Якщо ваша аудиторія сміється, то це її розслабляє. Вживайте жарти чи історії, що мають відношення до вашої теми. Використовуйте тишу для впливу і концентрування уваги.

Продуктивність. Що спрацювало найкращим чином, що реально сподобалося відвідувачам? Запитайте їх для зворотного зв'язку. Щоб заспокоїти нерви й поліпшити практику публічного мовлення, пройдіть курси презентації та продовжуйте практику. Практикуйте із презентацією на колегах і підготуйте різні варіанти для різних аудиторій і вікових груп.

Співвідношення. Коли відвідувачі можуть висловити ставлення до того, що вони бачать, це допомагає їм встановити особисті зв'язки з місцем. Коли відвідувачі можуть встановити зв'язок між новою інформацією і тим, що вони вже знають або набули, інтерпретація стає для них більш зрозумілою і залишить тривале враження.

Порівняння можуть висвітлити подібності та відмінності. Це дозволяє людям шляхом спостереження створити зв'язки з новими місцями, тваринами, рослинами, ландшафтами та місцевими традиціями.

Логіка. Інформація має бути представлена в логічній послідовності для легкого сприйняття.

Цілі. Коли ви знаєте, чого прагнете досягти, легше дійти до мети. Подумайте, чому ви ведете цей тур, і про що хочете розповісти аудиторії під час подорожі. Це допоможе вам сформулювати цілі і забезпечить мережу і теми для вирішення завдань.

2.5. Системність планування

Плануйте структуру маршруту. Корисний підхід полягає у тому, аби дотримуватися структури розповіді, яка повинна мати початок, середину та заключну частину. Це має бути покладено в нарис або план головних фактів. Переконайтеся, що ви добре дослідили вашу тему і можете жваво розповідати про місця і людей без занадто великої кількості термінів, дат і цифр. Переконайтеся, що ваші ідеї й теми утворюють неперервність сюжету. Тоді вони теж будуть мати сенс для аудиторії.

Сприйняття. Люди сприймають інформацію і пізнають по-різному. Ймовірно, найбільш поширеним підходом є використання візуальної інформації. Це включає в себе текст, графіки, мистецтво, мапи, скульптури або відео. Інший загальний спосіб отримання знань – за допомогою звуків, слова, музики й пісні. Дія, рух і дотик підсилює відчуття і може залишити тривале враження на відвідувачів. Врешті-решт, встановлення емоційних зв'язків може змінити ставлення і збагатити досвід від відвідування місця.

Реквізит. Кожен центр відвідування, музей або територія, що охороняється, є сповненим потенційного реквізиту. Реквізит пояснює речі, зосереджує увагу і займає групу. Люди реагують на знайомі предмети, використані інноваційними способами. Залучайте різні почуття разом з реквізитом - запах, шум і дотик. Обійдіть навколо зразка пахучого листка або гілочки, відчуйте дотик пера місцевого птаха. Використовуйте свисток для імітації поклику тварини. Спробуйте використовувати дійсні історичні артефакти. Вони можуть дати уявлення про життя людей у минулому. Дотримуйтесь теми, доки відвідувачі не закінчать розглядати реквізит.

Можливий реквізит: шкіри, скелети, висохлі рослини, каміння, артефакти, знаряддя, відбитки, костюми, обладнання, ламіновані фотографії та ескізи, моделі і відбитки, книги, музика тощо. Історичний будинок може надати багато захоплюючих розповідей (таємничі смерті, привиди, люди-маски й дивні речі), а також безліч можливостей «робити речі» з реквізитом. Це захоплює увагу відвідувачів.

Відповіді на запитання. Приділіть час, щоб відповісти на запитання аудиторії або зауваження: відтворіть запитання, встановіть точку зору, попросіть роз'яснення, попросіть надати приклади, погоджуйтесь.

Ентузіазм. Це найцінніша якість інтерпретатора. Крім того, вітається надійність і професіоналізм.

У той час, як почуття гумору завжди допомагає достукатись до відвідувача, не використовуйте гумор, якщо він виходить у вас неприродно.

Час. Якщо розповідь триває понад 30 хвилин (а це середня тривалість концентрації уваги дорослого) - зробіть перерву. Проводьте презентацію в приємній обстановці, яка вільна від інших відволікаючих чинників.

2.6. Драматизація та театралізація

Драматизація історії, яка пов'язана з подією або періодом, є популярним методом, який переносить відвідувачів в інший час. Театральні навички стануть у пригоді для відпрацювання вдалої інтерпретації - інтерпретатори повинні залишатися повсякчасно у ролі і бути історично точними.

Ряджені гіді, аніматори не обмежуються перебування в масці. Костюм є частиною історії і забезпечує контекст. Персоналізовані розповіді або зазначення політичного контексту оживляють архітектурні форми. Реконструкція реальних подій дає можливість занурити глядача розумово й емоційно. Ресурси, планування та навички, які вимагаються від учасників, залежать від масштабів і характеру реконструкції, і надають можливості для залучення добровольців. Реконструкція, залучаючи відвідувачів, забезпечує спокійну обстановку для розповіді і кращого сприймання інформації. Виконавче мистецтво - музика і театральні події - часто відбуваються у відкритих місцях, а іноді і виводить на місце сюжетної лінії розповіді.

2.7. Комунікація в екскурсійній групі

Враховуйте **особливості керування великими групами**. Визначте максимальний розмір групи відповідно до розмови й місця; від восьми до дванадцяти чоловік - зазвичай є оптимальним.

Перебувайте **попереду** і призначте когось відповідального за групу позаду. Дайте час, аби подолати перешкоди. Пересвідчуйтесь, аби кожен з групи дістався місця призначення.

Перебувайте у **колі видимості і чутиності** повсякчасно. Стійте, якщо необхідно понад групою і спрямовуйте ваш голос до осіб позаду. Забезпечте дітей завданнями або іграми впродовж маршруту і періодично перераховуйте вашу групу- безпека понад усе!

Управління відволіканням та протидія надзвичайним ситуаціям.

Відволікання уваги може проявитися в багатьох формах: плач дитини, гучні розмови позаду групи. Ви маєте вирішити проблеми до того, як вони стануть руйнівними. Так, попросіть гіперактивну дитину допомогти у вирішенні проблеми, наприклад, підрахувати кількість людей в групі або заспівати пісню під час прогулянки між двома точками. Запросіть гучних відвідувачів підійти ближче, щоб вони могли "добре бачити". Поводьтеся із відволікаючими чинниками професійно, не давайте їм зруйнувати враження для більшості відвідувачів.

Нещасні випадки та надзвичайні ситуації трапляються, і вони будуть випробовувати вашу реакцію. Підготовка та планування є кращим підходом до боротьби з такими ситуаціями. Якщо хтось захворів чи отримав травму під час відвідування, вашими основними обов'язками є: надання допомоги постраждалим і керування рештою групи.

Розділ 3. ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧИЙ ОПИС ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В цьому розділі практикуму наводиться приклад загальної туристично-краєзнавчої інформації про регіон, до якого організується подорож. Такі тексти призначені як для гідів, так і для туристів, які глибше цікавляться історією регіону. Слід звернути увагу на жанр подачі матеріалу (науково-популярний) та на структуру тексту.

3.1. Історія адміністративно-територіальної топонімії краю від 1791 до 2011 року)

Одеська область – найбільша за територією та за протяжністю кордонів область України. Усталений синонім терміну «*Одеська область*» - «*Одещина*», а також – «*Одеський регіон*». Спеціальні дослідження, зокрема стародавньої історії, часто містять інший відповідник – «*Північно-Західне Причорномор'я*», дослідження з географії – «*Південно-Західна Україна*», а іноді – «*Чорноморщина*», «*Чорномор'я*». У вжитку істориків, географів, етнологів, археологів також зустрічаються назви окремих історико-географічних (культурних) одиниць, що входять до складу Одеської області – *Буджак*, *Бессарабія* (зараз усе частіше – *Південна Бессарабія*), *Поділля* (*Південно-Східне*, або *Південна Брацлавщина*), *Єдисан* та багато інших. Усі перераховані вище та неназвані топоніми належать до різноманітних топонімічних систем, часто перетинаються, взаємо виключають використання один одного, адже потрапили до вжитку в різні часи та за різних обставин. У цій статті в популярному стилі автор опише зміни назв територій, які зараз входять до складу адміністративної Оदेशчини починаючи від Яського миру (1791), який змінив традиційний поділ північнопричорноморських земель та встановив новий російсько-османський кордон по Дністру. Основна мета – встановити, коли почалось використання терміну ОДЕЩИНА і чому й досі можна говорити про поділ регіону на три історичних мікро-регіони – Північ, Центр, Південь.

Назва краю

Безсумнівно, що термін Оदेशчина походить від назви міста Одеса – отже не може вважатись давнішим за 1795 рік, коли вперше місто Гаджибей було офіційно названо Одесою.

Це місто не було центром губернії, хоча й стало адміністративним центром Новоросійського генерал-губернаторства (1803-1874) та тимчасового Одеського генерал-губернаторства (1879-1889). Проте сам топонім сформований за правилами української мови, отож з'явився в часи українізації 1920-х років, витіснив дореволюційний термін «Херсонщина» (від назви губернії) і закріпився після утворення у 1932 році Одеської області. В повоснні часи використання терміну поширюється, з'являється російськомовний відповідник «Одесчина» - від 1954 року цей термін усталено відноситься до меж сучасної області. Для зручності я використовую щодо трьох історико-географічних мікрорегіонів, які входять до складу Одещини, терміни Північ, Центр, Південь. Спробуємо розібратись, коли вони виявились пов'язані з Одесою, а отже утворили Одещину.

Одещина на 1791 рік

На момент підписання Яської мирної угоди між Російською та Османською імперіями межі сучасної Одещини відносились до двох держав – Речі Посполитої та Османської імперії. Північ входила до складу Брацлавського воєводства (Річ Посполита), Південь та Центр під назвами Буджак та Озю – до Сілістрійського еялету (Османська імперія).

Брацлавщина (Південно-Східне Поділля) отримала статус воєводства ще у 1566 році і носила назву адміністративного центру – міста Брацлава (тепер Вінницька область). В її межах Північ Одещини не творила окремої адміністративної одиниці, хоча на деяких картах позначались як «Савранські рівнини» (від назви річки Савранки). Українці склали абсолютну більшість населення цих земель.

Очаківська земля (межиріччя Південного Бугу, Кодими, Ягорлика та Дністра) мала ще одну назву – від часів, коли входила до складу Кримського ханства. До 1783 року цей край замешкували ногайські татари з Єдисанської орди (інша назва – Західно-Ногайський юрт) – звідси поширена навіть у XIX столітті назва Єдисан (в перекладі з ногайської – сім тисяч – стільки вояків виставляла ця орда у 16 столітті, коли вперше згадується ця назва). Назва *Озю* походила від адміністративного центру еялета до 1774 року і санджака – Очакова (тепер Миколаївська область), який знаходився в гирлі Дніпра (османською – Озю). Татарське та турецьке населення майже в повному складі переселилось з Очаківської землі – край майже спорожнів.

Буджак (територія від Дунаю до Дністра) отримав назву від ще однієї ногайської орди – Буджацької (від ногайського Кут, Покуття). Адміністративним центром санджаку було місто Бендери. Більша частина Буджаку входить тепер до складу Одещини за виключенням

територій пониззя Дністра та Прута (тепер в складі Молдови). Від XIV століття цей регіон називався також *Бессарабією*. З 1812 року термін Бессарабія поширився на усю територію новоствореної губернії між Прутом, Дунаєм та Дністром. Тому історична Бессарабія-Буджак почала зватися з того часу Південна Бессарабія.

В складі Російської імперії (1791/1793/1812-1917)

Протягом так званого великого XIX століття, яке для Одещини розпочалось у 1791 і завершилось у 1917 році, землі сучасної області належали Російській імперії (за невеликими виключеннями). Приналежність сучасної Одещини до трьох адміністративних одиниць продовжувалась. Саме в цей час були закладені основи етнічного поділу населення краю – імміграція стала вирішальним фактором збільшення населення в Центрі та на Півдні регіону.

*Брацлавщина у 1793 році увійшла до складу Російської імперії. Спочатку було утворено Брацлавське намісництво (1793-1797), потім воно увійшло до складу Подільської та Новоросійської губерній (1796). Північ Одещини опинилась майже суцільно в межах новоутвореного *Балтського повіту* Подільського воєводства у 1802 році, який проіснував з невеликими змінами та перервами до 1922 року. Отже, у XIX столітті цей край отримав назву *Балтищина* від адміністративного центру. Сільське населення мікрорегіону було переважно українським, у містечках кількісно переважали євреї.*

*Очаківська земля у 1791-1795 роках мала окремий статус і поділялась на чотири повіти, два з яких розміщались на теренах Одещини. Центр сучасної Одещини з Гаджибєєм-Одесою до 1792 року належав Війську Чорноморському і іноді в джерелах зустрічається термін *Чорноморія*. У 1795 році ці землі увійшли до складу *Вознесенського* намісництва. У 1796 році намісництво було розділене між новоутвореними губерніями *Подільською* та *Новоросійською* (з центром у Катеринославі, перейменованому на 1796-1802 роки у Новоросійськ). Адміністративні зміни відбулись у 1802 році – Новоросійську губернію поділили на *Миколаївську* та *Катеринославську*, а з 1803 року центром першої став Херсон – вона отримала назву *Херсонської*. З 1806 року в складі Херсонської губернії був утворений *Одеський* повіт. Загалом в складі губернії перебувало три повіти, території яких частково належать зараз Одещині – Тираспольський, Ананьєвський та Одеський. Протягом XIX століття населення мікрорегіону значно збільшилось – за рахунок імміграції з Німеччини, Болгарії, Лівобережної України, Поділля, Галичини, Росії тощо. Сільське населення у 1897 році в межах трьох повітів Херсонської губернії (тепер – Центр Одещини) на 53% складалось з українців. В містах переважало єврейське та російськомовне населення.*

Буджак у 1812 році був приєднаний до новоствореної області, яка отримала назву Бессарабської (адміністративний центр – Кишинів). З 1873 року область отримала статус губернії. Південь Одещини входив до складу спочатку Бендерського повіту, з 1818 року – до новоутворених Аккерманського (Аккерман – від 1944 року – Білгород-Дністровський) та Ізмаїльського повітів. У 1856-1878 роках узбережжя Чорного моря та пониззя Пруту і Дунаю (майже повністю Ізмаїльський повіт) були передані Росією до складу Молдавського князівства (у 1857 році об'єдналось з Валахією і утворило королівство Румунію), але за Берлінською мирною угодою повернувся до Росії. Значною мірою заселення краю здійснювалось українськими (схід та південь), болгарськими і гагаузькими (захід), німецькими (центр) та молдавськими (північ) переселенцями – саме тоді в основному сформувалась сучасна поліетнічність Буджаку.

Під час революції 1917-1920 років

Події 1917-1920 років не лише не подолали окремішність трьох частин сучасної Одещини, але й поглибили її. Влада в регіоні переходила з рук в руки більше десяти разів, і кожна нова влада пропонувала свій погляд на адміністративний поділ регіону.

Тимчасовий уряд Росії, гетьман Павло Скоропадський, генерал Антон Денікін дотримувались точки зору, що російська імперська адміністративна система не потребує змін і повсякчас відновлювали існування Херсонської та Подільської губерній.

Румунія, скориставшись революційними подіями в Російській імперії та проголошенням в грудні 1917 року Молдавської республіки, на початку 1918 року захопила Бессарабську губернію і до 1940 року встановила тут свою владу. При цьому Аккерман став центром новоутвореного округу Буджак.

Центральна Рада Української народної республіки та Директорія УНР намагались у 1918 та 1919 роках провести адміністративну реформу на Півночі та в Цетрі сучасної Одещини – тут було утворено декілька земель: Подністров'я (центр – Балта), Одеса (місто із статусом землі), Побожжя (центр – Умань) та Помор'я (центр – Миколаїв). Однак цей устрій так і не утвердився протягом буремних революційних років.

Більшовики, анархісти та ліві соціалісти-революціонери в січні 1918 року утворили Одеську Радянську республіку, яка повинна була поширити свою владу на Бессарабську та Херсонську губернії. Одеса була оголошена «вільним містом», однак у березні 1918 року республіка була ліквідована. Невідомо, чи використовували в ті часи більшовики термін Одещина – проте це вперше, коли такий термін міг з'явитись.

В травні 1919 року більшовики розділили Херсонську губернію на Одеську та Херсонську, в 1920-му році останню перейменували в Миколаївську, а 21 жовтня 1922 року приєднали до Одеської губернії. Фактично, була відновлена дореволюційна Херсонська губернія з центром в Одесі. При цьому до Одеської губернії в 1920 році було приєднано Балтський повіт – вперше в одній адміністративній одиниці опинились Північ і Центр сучасної Одещини.

Наступне десятиріччя стало не менш заплутаним з точки зору адміністративних перетворень, аніж попереднє.

Адміністративні реформи (1922-1932)

Українська Соціалістична Радянська Республіка (до 1937, з 1937 – УРСР) з 1922 року увійшла до Союзу Соціалістичних Радянських Республік. Того ж року розпочались адміністративні перетворення в країні, які безпосередньо торкнулись долі сучасних земель Одещини.

Бессарабія протягом періоду продовжувала входити до складу Румунії, проте формально вважалась радянським керівництвом незаконно окупованою цією країною.

Адміністративна реформа в УСРР розпочалась у 1922 році згідно постанови «Про впорядкування робіт по адміністративно-територіальній реформі в УСРР». У 1923 році замість повітів та волостей були утворені райони і округи.

У 1924 році Балтську округу було передано зі складу Одеської губернії до складу новоутвореної в межах УСРР Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки.

У 1925 році Одеську губернію скасували – на її місці залишились округи, серед яких на території сучасної Одещини залишилась створена у 1923 році Одеська округа. Вона поділялась на 16 районів і за переписом мала 41% українського, 23% російського та 20% єврейського населення.

В липні 1930 року Одеська округа була скасована – адміністративно-територіальний поділ УСРР був уніфікований. Республіка відтепер поділялась на 484 райони без будь-яких проміжних ланок управління. Однак така система виявилась надто незручною – в лютому 1932 року в складі УСРР були створені п'ять областей, серед яких була і Одеська. Дата 27 лютого 1932 року вважається офіційним днем створення Одеської області. Проте тодішня область достатньо серйозно відрізнялась від сучасної – південь сучасної Одещини перебував в складі Румунії, а північ – в складі МАСРР. Адміністративно-територіальні перетворення продовжились через п'ять років – зі складу Одеської області у 1937 році було виділено Миколаївську.

Протягом Другої світової (1939-1945)

23 серпня 1939 року Німеччина визнала сферою інтересів СРСР Бессарабію. Почата незабаром війна докорінно неодноразово змінила кордони адміністративних регіонів України взагалі і Одещини зокрема.

В червні 1940 року Червона армія після ультимативної вимоги до румунського уряду очистити межиріччя Пруту та Дністра увійшла до цього регіону. На теренах Бессарабії було утворено Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку – в серпні 1940 року було проведене розмежування кордонів УРСР та МРСР.

Перша зміна, яка безпосередньо стосувалась Одещини – це скасування Молдавської Автономії в складі УРСР. Ананівський, Котовський, Піщанський, Балтський, Чорнянський, Валегоцуловський, Кодимський та Красноокнянський райони скасованої республіки відійшли до складу Одеської області. Сформувався північний та північно-західний кордон Одещини.

Друга зміна сталась за декілька місяців до цього – в березні 1940 року частина районів Одещини відійшли до складу Миколаївської області – фактично сформувався східний кордон Одеської області.

Третя зміна – 7 серпня 1940 року в Буджаку, приєднаному до УРСР, була утворена Аккерманська область, до складу якої увійшло 13 районів. Через чотири місяці 7 грудня 1940 року обласний центр було перенесено до найбільшого міста регіону – Ізмаїла, відповідно було перейменовано і область. Так фактично в загальних рисах сформувались межі Одеської області на південному заході. Відзначимо, що острів Зміїний тоді залишився в складі Румунії.

Від липня 1941 до серпня 1944 року сталися значні адміністративні зміни. Ізмаїльська та Одеська області були зайняті румунською армією і приєднані до Румунії. Ізмаїльщина увійшла до складу Бессарабського губернаторства, а Одещина – до губернаторства Трансністрія. Трирічна пауза в існуванні Одеської області закінчилась у 1944 році із поверненням радянської влади.

У 1944 році було зайнято острів Зміїний, а з 12:00 23 травня 1948 року цей клаптик суходолу був офіційно переданий до складу УРСР – він увійшов до Ізмаїльської області.

Протягом Другої Світової війни відчутно змінилось населення Одещини (як в кількісному, так і в національному плані) – бессарабські німці виїхали до Німеччини у 1940 році, німці з Центру Одещини – у 1944 році. Євреї регіону були переважно знищені. Після війни в спорожнілі села та міста було організоване переселення українців із Західної та Центральної України, з Росії.

Остання крапка на «І» (1954)

Протягом цього періоду було закінчено формування меж сучасної Одещини – в загальних рисах це відбулось у 1954 році.

Повоєнна розруха відсунула потребу в адміністративно-територіальних перетвореннях на десятилітній термін. В лютому 1954 року відбулись доленосні для Одещини зміни.

15 лютого до складу Одеської області було передано усі 13 районів Ізмаїльщини. Усі три частини Одещини вперше реально об'єднались в складі однієї адміністративної одиниці.

Тоді ж, у лютому 1954 року зі складу Одеської області до складу Миколаївської та Кіровоградської областей були передані північно-східні райони – Первомайський, Велико-Врадіївський, Доманівський, Криво-Озерський, Мостовський, Гайворонський, Голованівський, Вільшанський та Ульяновський. Після цього значних змін в кордонах області не відбувалось. Змінювались кордони та кількість районів Одещини, деякі окремі сільські ради входили чи виходили зі складу області, проте саме 1954 рік може вважатись роком народження Одещини в сучасному розумінні цього слова.

Протягом останніх років відбулись деякі територіальні зміни в складі області – до складу Молдови перейшла невелика смуга берегу Дунаю неподалік від села Джурджулешти, а до складу Одещини – смуга території поруч із селом Паланка. Також дещо змінились кордони Одещини на півночі та сході. Зараз в складі області знаходиться 26 районів, населення згідно перепису 2001 року складає два з половиною мільйони осіб. З них українці – півтора мільйони, росіяни – пів мільйона, наступні за кількістю етноси – болгари та молдовани. Зараз Одеська область на порозі адміністративно-територіального реформування, заміни трирівневої системи на чотирирівневу. Відбувається формування Об'єднань територіальних громад, що призведе до укрупнення районів – планується створити чотири (Подільський, Одеський, Білгород-

Дністровський та Ізмаїльський). Тому треба уважно слідкувати за цими змінами і готуватись використовувати їх в туристично-краєзнавчій діяльності.

3.2. Три обличчя Одещини

У 1957 році історик В. Загоруйко видав першу частину своєї історичної розвідки «По сторінкам історії Одеси та Одещини», в якій назва регіону використовувалась достатньо часто. У 1969 році в головній редакції Української радянської енциклопедії АН УРСР був підготований за участі істориків та краєзнавців з Одеської області один з томів «Історії міст і сіл УРСР», присвячений Одеській області – тут використання назви «Одещина» зустрічається навіть частіше, аніж термін «Одеська область». Ці дві історичні праці якнайбільше сприяли поширенню топоніма. І саме від другої половини 1950-х років ми можемо говорити про оформлення адміністративної одиниці в складі трьох історико-географічних мікро-регіонів – Півночі, Центру та Півдня Одещини. Ці регіони і створюють яскравий образ Одеської області – регіону, який пов'язаний із північчю, сходом та півднем Європи.

Одещина – регіон значно менш знаний, аніж його метрополія Одеса. Мешканці Одещини – це не громадяни історичного краю, не окремий етнос, навіть не прибічники регіональної ідентичності. Навіть імені окремого для цього населення письменники та історики не вигадали. Цьому є багато причин. Перша і головна – сучасна Одещина – новотвір. В потугах адміністративних реформ (територіальна одиниця утворена у 1932 році), світових війн та урбанізації народилась область в сучасних кордонах в лютому 1954 року – можна б навіть з жартом сказати до 300-річчя возз'єднання України з Росією. Саме тоді усі три історичних мікрорегіони, що нині творять Одещину, об'єднались в складі однієї області. Саме тоді назва «Одещина» поширилась на терени від Дунаю до Богу, й від Чорного моря до верхів'їв Кодими.

Друга причина відсутності спеціального означника для населення регіону – поліетнічність населення. Нехай українці складають 63 відсотки мешканців

області, проте їх ідентичність тут значною мірою розмита русифікацією та урбанізацією – місцеві міста так і не утворили саме українського міського штибу життя. Натомість російська, липованська (слід вважати її окремою від першої), болгарська, молдавська, гагаузька, молдавська, єврейська ідентичності міцно стоять в краї на ногах і протягом двохсотліття вперто опираються асиміляції з боку переважаючої «титульної нації».

Отож, регіональної ідентичності не утворилось, а домінуючий етнос не спромігся стати досі об'єднаним центром для творення такої ідентичності. Одещина культурно творить з цих причин вкритий різнокольоровими візерунками східний килим, що умовно можна назвати триптихом – адже область складається з трьох відмінних мікро-регіонів – Півночі, Центру та Півдня. Вони настільки різні, що умовно їх можна віднести до різних цивілізацій – відповідно північноєвропейської, середземноморської та карпато-балканської.

3.3. Обличчя перше ЦЕНТР

Середземноморською цивілізацією Центр Одещини (маються на увазі Одеська агломерація та півдесятки приміських районів) названий не випадково. Урбанізований портовий мікро-регіон історично був брамою України. Фінікійці, давні елліни, римляни, візантійці, італійці, іспанці та французи від сивої давнини користались місцевими гаванями для завантаження рабів та хліба, обмінюючи ці товари першої необхідності на одяг, алкоголь, біжутерію. Не дарма центр метропольної Одеси забудований в XIX столітті будинками в стилі італійських припортових міст.

Одеса incognita. В Одесу важко не закохатись – тут можна зустріти усе, що завгодно. І ні в чому не можна бути впевненим на 100%. Цей постійний сумнів особливо яскраво відображений в дискусіях щодо дня народження міста. Три крапки в цій дискусії нещодавно поставили одеські археологи, які на реконструйованому Приморському бульварі знайшли залишки античного поселення IV століття до нашої ери. Їм дозволили розкопати ділянку

5X10 метрів у східній частині бульвару – тепер під склом музейної вітрини просто неба можна побачити стіни і бруківку Гавані Істріан – першого відомого населеного пункту на цій намазаній медом землі.

Загально поширена дата заснування Одеси 2 вересня 1794 року. Проте вже понад сто років тому історики довели, що ця дата вигадана істориком Аполлоном Скальковським. І досі привиди попередників Одеси – згаданої вище Гавані Істріан, Джинестри, Кацюбіїва, Хаджибея блукають центром міста і не знаходять тут свого прихистку – одесити вперто відмовляють їм у визнанні.

Ще один напівпривид історії приморського міста – так звана Стара Одеса. Про неї всі говорять, нею мало не марять, на честь неї модним стало вставляти у вивіски кав'ярень, ресторацій, генделіків та бодег (місцевий варіант наливайки) тверді знаки та яті. А проте ця міфічна Одеса крім архітектури по собі нічого не залишила – тільки стіни будинків та бруківка вулиць нагадує Одесу Стару. Образ життя біржової та портової, чумацької та біндюжною, лихварської та інтелігентної, чорносотенної та сіоністської одночасно Старої Одеси навіки канув в літа – натомість уся пиха й гордість за славне минуле міста виявляється у згаданих ятях, позіханнях за бабелівськими чи ільфо-петровськими героями.

Одеса – це місто-мільйонник з 1971 року. Воно мов спрут простягло свої щупальці-вулиці в напрямках Чорноморки, Овідіополя, Маяк, Кучургана, Києва, Іванівки, Вознесенська та Миколаєва. Обабіч цих доріг від центру міста розходяться квартали та мікрорайони Одеси. Кульмінаційні пункти – три вокзали, які є брамами до одеського середмістя з півночі, заходу та півдня – морський, автобусний та залізничний. Усі три вокзали – радянські новобудови другої половини ХХ століття. Найновіше виглядає Морський вокзал, реконструйований на початку 2000-х років. Залізничний вокзал може похвалитись колекцією соцреалістичної скульптури на фасаді, комуністичної символіки на шпилі та радянського живопису в залі очікування. Інтерес може

представляти цілий ряд мальовничих та настільки ж фантастичних сюжетів картин з епохи «боротьби за владу рад».

Одеса зростала хвилями – так сформувались концентричні зони різночасової забудови. Середмістя (або «Центр» чи «Місто»), обмежене Старопортофранківською вулицею та Італійським бульваром, забудоване переважно в XIX столітті будинками з місцевого черепашника. Цей «камінь» видобувався прямо тут з-під землі, закритим способом – так під центром міста виросла заплутана павутина підземель – катакомб. Поруч з Середмістям в середині XIX століття розпочалась забудова чотирьох районів – аристократичного Фонтану, бідняцької Молдаванки, Слободки-Романівки та робітничого Пересипу. Матеріал тут використовували той самий, проте будинки значно різняться від будинків Середмістя. На Фонтані кожна замиська вілла – пам'ятка архітектури, на Молдаванці кожен будинок (переважно двоповерховий) творить закрите подвір'я-патіо, характерне для південно-європейських міст. Слобідка-Романівка забудована приватними помешканнями з фальшивими фасадними другими поверхами (умовою виділення ділянки в XIX столітті була побудова двоповерхового вуличного фасаду), а Пересип – район робітничих бараків та гігантів одеської промисловості.

Наступна хвиля забудови – остання третина XIX століття – тоді виросли навколо міста численні дачні та робітничі селища Сахалінчик, Бугайовка, Млини Близькі і Далекі, Чубаївка, Воронцовка. За цим часом розпочався застій – наступний район новобудов з'явився в Одесі у 1950-ті роки – це п'ятиповерхові (хрущовські) Черьомушки. Подальший розвиток міста, затисненого зі всіх боків приватними садибами та дачами, вимагав у 1960-1970-х роках кардинального рішення – були створені два спальних райони на півдні та півночі міста – «Пасьолок Таїрова» (або просто «Таїрова») та «Посьолок Котовського» (або просто «Посьолок» чи «Поскот»). Вони забудовані 9-ти чи 16-ти поверховими панельними корпусами, в яких зараз мешкає майже половина одеситів.

Середмістя. Центр міста буквально створений для пішохідних прогулянок. По-перше, завузькі вулиці постійно створюють умови для автомобільних корків, по-друге, вздовж і вишир середмістя не є більшим за п'ять кілометрів. Ну і по-третє, шахове планування не дозволяє заблукати найбільшому невігласу в орієнтуванні. Слід лише запам'ятати, що нумерація вулиць іде в напрямі від моря.

Будівельний бум останніх десятиліть вправно пройшовся по старовинних будівлях – зникли найдавніші з них, а пожежі та підтоплення стали звичними для таких унікальних будівель, як Англійський клуб чи будинок Русова. Проте й досі майже в кожному подвір'ї можна натрапити на наливний колодязь XIX століття («цистерну» як її звуть одесити), деінде збереглися гасові ліхтарі, ковані чи різьблені брами, флагштоки у вигляді коронованих левів чи вигнутих драконів. Тиснява центру вимушує господарок вивішувати білизну у найрізноманітніших місцях на спеціально прилаштованих мотузяних блоках – потрапивши в час сушки до таких дворів, отримуєш враження перебування в якомусь фантазмагоричному світі простирадл, сорочок та спідньої білизни.

В найнепримітніших місцях, зазвичай в підземеллях, можна натрапити на «бодеги» - невеличкі кабаки, ім'я яких походить від назви винного трюму на кораблі. Моряки влучно прозвали так місцеві генделики, назва закріпилась. Це справжні заповідні зони совдепії – тут за кілька гривень можна скуштувати розбавленого пива, закусити сушеними бичками та послухати байки місцевої декласованої інтелігенції.

І чим далі від фасадного центру, від лощеного Міського саду та вилизаного Оперного театру – тим більше шансів побачити реальне обличчя сучасної Одеси.

Ближнє передмістя. Тут двадцять років тому билось серце промислової Одеси. Зараз більшість заводів стала, їхні корпуси виглядають величезними індустріальними марами, що лякають темними отворами вікон перехожих та

переїзжих. Тут часто проводять змагання квестери і пейнтболісти, заводські території приваблюють також шукачів металу та собак.

Інша ознака одеського передмістя – суцільні квартали хрущоб вперемішку з садибними дачними ділянками. Останні отримали від мешканців перших назви на кшталт «Царське село», проте мають більше подібних рис із селом звичайним, селянським. Не дивина зустріти по вузьких вуличках таких от «царських сіл» череди кіз кількістю сто голів, чути кудяхання курей та спів півнів – такий от цікавий оберт урбанізації по-південноукраїнськи. Цікавий зв'язок – чим ближче до узбережжя моря – тим менше проявів такої недолугої урбанізації, тим багатші будівлі і тим дорожчі автівки стоять у подвір'ях.

На виїздах з Одеси врізнобіч мов гриби зростають торговельні центри. Найвідоміший з їхніх попередників – оптовий ринок промислових товарів, відомий під назвою «7-й кілометр». Це окреме торговельне місто площею під 70 гектар, з населенням понад п'ятнадцять тисяч продавців, охоронців, перевізників та міняйл, річним оборотом капіталів майже 100 мільярдів (!) гривень.

Більшість мешканців одеських передмість – працівники сфери послуг та торгівлі, власники особистого бізнесу в самому місті. Щоранку вісім доріг до міста запруджуються автівками цих заробітчанин, рейсовими автобусами – щовечора все повторюється у зворотному напрямі. Три залізниці та вісім доріг пов'язують Одесу з двома портами-супутниками Іллічівськом та Южним, а також із п'ятьма приміськими районами – із переділлям.

Далеке передмістя. На відстані 50-60 км від міста (або година їзди автотранспортом) знаходяться населенні пункти, які історично, культурно, економічно та соціально тяжіють до Одеси. У 1941 році саме ця територія оборонялась Приморською армією як Одеський оборонний район, саме тут відбувались найбільші бої у 1944 році під час Одеської наступальної операції 3-го Українського фронту. У 1970-х по лінії оборони 1941-го року були встановлені монументи, які утворили меморіальний «Пояс Слави». Місця для

пам'ятників добирались такі, щоб жоден мандрівник не оминув їх при в'їзді до Одеси.

По новій Миколаївській трасі одразу за межами міста ліворуч виростають спорожнілі цехи ливарного заводу Центроліт, до якого широкими полями провадить спеціальний трамвайний маршрут №1. Трохи далі – курган Слави, звідки відкривається мальовничий вид на усю околицю від Чорного моря до Куяльницького лиману. А одразу напроти – тисячолітня скіфська могила, яка разом з радянським новобудов творить символічний вартовий тандем – Східну браму Одеси. Далі кілька кілометрів і праворуч за степовим байраком перед очима постає село Свердлове – колишній Малий Буялик (греко-болгарська колонія). В центрі села стоїть світло-синя класицистична двохсотлітня Іоанно-Предтечинська церква. Муровані з вапняку будинки та огорожі, розбиті дороги та яскраві місцеві типажі засмаглої людності створюють відчуття потрапляння у якусь просторово-часову дірку. Поруч з селом – характерний монумент замерзлим декільком сотням російським воїнам, які взимку 1855 року заблукали на шляху до обложеного Севастополя.

Далі степовий маршрут супроводжують сиві від ковилу могили скіфів, гуннів та половців – аж до повороту на Вознесенськ. Проминувши районний центр Лиманське, відоме своїм грандіозним меморіалом загиблим під час Голодомору 1932-1933 років (до речі, відкритий президентами В. Ющенком та Я. Качинським – до їх приїзду полагодили і місцеву дорогу), потрапляємо до села Курісове. На південно-західній околиці села – мавретансько-готичний палац предводителя хзерсонського дворянства Іраклія Куріса. Будівля так сяк пережила усі катаклізми ХХ століття аби у 1990-му році згоріти від блискавки. Досі високі мури та вежі цього стилізованого замку вражають цінителів мистецтва.

Інший цікавий шлях з Одеси – міжлиманням (вузькою стрічкою суходолу від Хаджибейського до Куяльницького лиману) на північ до села Северинівка. Це одна з колишніх резиденцій Северина Потоцького – одного із засновників

Харківського університету, сенатора і графа. Господарські будівлі його палацу й досі височать над селом. Вони настільки грандіозні, що сприймаються як сам палац – його на жаль доля не пощадила. Центральний майдан села відомий тим, що тут стоїть православний храм, навпроти – руїни католицької каплиці. Сто років тому поруч стояла синагога та мечеть – саме таким зобразив містечко Северинівку Олександр Казачинський у повісті «Зелений фургон». На горі над Северинівкою кріпаки Потоцьких висадили ліс – у ньому досі збереглися влаштовані колись джерела кришталевої води – 1-й, 2-й та 3-й Боги – так звуть їх северинівчани.

Приблизно на такій же відстані від Одеси, але по Кучурганській дорозі в селі Василівка, знаходиться ще один масток у руїнах – садиба генерал-майора Василя Дубецького. Палац всевітньо відомий з часів, коли на початку ХХ століття його малолітній мешканець Сергій Панкєєв став пацієнтом Зігмунда Фройда. Засновник психоаналізу описав цей клінічний випадок у книжці «Історія одного дитячого неврозу». Саме з другого поверху цієї будівлі хлопцю вночі марились вовки, які залазили на навколишні горіхи. А в центрі села – Петропавлівський храм, під яким знаходиться склеп із похованням членів родини генерал-майора – будівничого палацу.

В п'яти кілометрах на північ – село Кам'янка (колишня німецька колонія Мангейм), і далі до кордону з Придністров'ям села Кучурган та Лиманське (теж колишні німецькі колонії). В кожному з сіл – спорожнілі, але все ще ефектні католицькі храми з радянськими лозунгами на стінах (адже тут розташовувались сільські клуби). Найбільш вражає храм у Лиманському – за оповіддю єдиної місцевої німкені до грандіозної будівлі сімдесят років тому вмещалось усе півтора тисячне населення села. Зараз Лиманське – депресивне селище – колишня військова база з найбільшим аеродромом на Півдні України, запущеними бункерами та занедбаним комунальним господарством.

3.4. Обличчя друге ПІВНІЧ

Цей мікро-регіон пов'язаний з обласним центром двома впорядкованими шляхами сполучення – залізницею та автобаном Київ-Одеса. Саме від цих транспортних артерій провадять мандрівники своє дослідження краю – частини історичного Поділля з його колоритними горбистими краєвидами, лісами та лісочками, дерев'яними і мурованими православними храмами та українськими хатами-мазанками.

Одеське Поділля: від Автобану до Кодими. Місцеві сільські агломерації мало відрізняються від власне подільських. Вони простягаються берегами степових річок, займаючи їх долини і поєднуючись у майже неперервні вулиці, що тягнуться на десятки кілометрів. Можна зануритись у декілька таких агломерацій – долиною Савранки, Кодими чи Тилігулу.

Найбільше багатство савранчан – це ліс, просо-сорго і Бог (так звуть місцеві Південний Буг). Ліс дає деревину для опалення, сировину для місцевих деревообробних майстерень, восени сюди відправляються цілими сім'ями – на грибний промисел. З давніх часів тут прийнято замість зрубаного лісу висаджувати саджанці сосни та дубу. Доки паростки здіймуться й затінять землю, місцеві отримують ці земельні ділянки для городництва – тож поруч з дубами до пори до часу росте картопля та капуста. Інший популярний місцевий промисел – плетіння віників. Піщані ґрунти не здатні давати високих врожаїв, тож винахідливі мешканці засівають їх просом-соргом. Зерном годують курей, а взимку із самих рослин готують віниччя, плетуть з них хатні віники. Сайт Саврані відомий тим, що на ньому розміщено графік зміни оптових цін на цей місцевий товар – колись савранські віники возили великими партіями навіть до Москви.

Чим далі занурюєшся вглиб цього краю, чим далі від автобану – тим архаїчніший краєвид за вікном, тим дешевше молоко у господарів, тим більше солом'яних дахів над хатами. Не дивина тут супутникові антени – в одному із сіл далеко не бідна господарка будинку із солом'яним дахом та тарілкою над

ним зізналась – в такій хаті і тепло взимку, і прохолодно влітку. Ні в яке порівняння із шифером чи бляхою солома не годиться. Але й виконати таку покрівлю зараз годен лише один спеціаліст на весь район – його послуги користуються попитом. Він лагодить задрілі ділянки соломи, настеляє новий шар. Шкодує, що не має учня...

В верхів'ях річки Кодими, яка два століття тому була кордоном між Османською імперією та Річчю Посполитою, можна оглянути чотири вікові пам'ятки дерев'яної архітектури – три храми в селах Івашків, Смолянка та Будеї, а також вітряний млин в останньому із сіл. Найдавніша – Смолянська церква Івана Богослова, зведена селянами ще за Речі Посполитої – у 1774 році. Місцеві ліси були надійним прихистком гайдамаків, ватаг Карманюка та партизан років Другої Світової війни. Ну а зараз цей прикордонний край – пункт перевалки контрабандних товарів з Молдови та Придністров'я – деякі спритні місцеві водії могли кілька років тому здійснити за ніч кілька «ходок за бугор».

«Балтика». Турецькою «балта» - бойова сокира. Так було названо населений пункт на крайній півночі Османської імперії, де до 1787 року знаходився прикордонний митний пункт. Там, де зараз Балтський базарчик в долині Кодими двісті років тому був дерев'яний місток між польським Юзефгородом та османською Балтою – у 1768 році гайдамаки вдерлись ним до мусульманської імперії, чим спричинили російсько-турецьку війну 1768-1774 років. З тих часів в центрі міста на лівому боці Кодими зберігся костел Святого Станіслава (в радянський час – автовокзал). Іронія долі зробила Балту у 1924-1927 роках столицею Молдавської автономії – на східних околицях міста залишились адміністративні будівлі того часу. Тут було проголошено про відновлення Молдавської державності, чому чимало посприяв легендарний комдив Григорій Котовський. Сюди ж, від Одеси до Балти (а вірніше – до найближчої станції Білино) у 1863-1865 роках простягнулась перша в Наддніпрянщині залізниця.

Згодом незручне розташування щодо залізниці (в долині річки) відсунуло на другий план стародавню Балту – сусідня залізнична станція Бірзула стала значним промисловом, а потім – адміністративним центром. Після вбивства Г. Котовського у 1926 році Бірзулу перейменували у Котовськ – досі збереглась будівля мавзолею комдива – другого в СРСР після ленінського. Щоправда тіло «героя громадянської війни» у 1941 році румуни викинули на вулицю – проте пам'ять про нього залишалась у вигляді назви міста та пам'ятника на центральному майдані. У 2014 році Котовську надана була назва Подільськ, а пам'ятник було знесено в рамках політики декомунізації.

Єврейська Атлантида Одещини. Перша половина ХХ століття бульдозером пройшлась по місцевому єврейству. Євреї (з групи ашкеназі) доти складали більшість населення в таких містечках, як Саврань, Круті, Балта, Кодима, Бірзула, Ананьєв. І досі на околицях цих селищ міського типу, а то й у центрі (як от у Саврані), можна побачити занедбані та закинуті сотні надмогильник пам'ятників – мацев, звернених до Єрусалиму. Спочатку чорносотенні погромники, денікінці, червоногвардійці, анархісти та просто бандити зривали на місцевих євреях свою лютю, а згодом у 1941-1944 роках румуни і німці довершили винищення цілого місцевого етносу. Залишки єврейства після війни отримали можливість (і вчасно скористались нею) переселитись до Близького Сходу. Зараз лише поодинокі представники цього світу ХІХ століття залишились на Півночі Одещини – вони нагадують про цілу зниклу цивілізацію місцевих цадиків, ремісників, лихварів та звичайних чорноробів. Американський мюзикл за мотивами оповідання Шолом-Алейхема «Скрипаль на даху» художньо ілюструє ці трагічні сторінки.

Долина Тилігулу. Від Подільська, що розкинувся на вододілі Дністра та Богу і є найбільшим містом Півночі області, дорогою на схід долиною Тилігулу ми спускаємося до колишнього повітового центру і містечка Ананьєва, проминаючи молдавські та українські села з чарівними цегляними церковками, охайними й розмальованими хатками та доглянутими городами. Суміш

українсько-молдавського побуту виявляється у рецептах повсякденної їжі, у вишуканості та яскравих залишках традиційної культури.

Тилігул – назва тюркського походження, яка перекладається, як «навіжена, скажена вода». Зараз річка майже всохла, її береги вкрились очеретом, тільки ставки дають приблизне уявлення про колишній водний світ долини. За Ананьєвом з його православними храмами, пам'ятником комсомольцям та брукованими вуличками, дорога повертається до степу – ліси майже зникають з обрію, тільки широка південноукраїнська прерія куди кине око тягнеться і тягнеться до горизонту. Такі простори не в силах були обробити місцеві селяни навіть сто років тому – не дарма й досі в сусідній від Ананьєва Кохівці дбайливо оберігають свого колишнього годувальника – трактора, який у 1920-х здійснив технічний переворот на селі.

Поминувши чимале село Троїцьке з двохсотлітнім мурованим Свято-Троїцьким храмом, пересікаємо автобан і продовжуємо шлях долиною Тилігулу. Долаємо батьківщину письменника Степана Олійника (Левадівку) та в'їжджаємо до одного з колишніх маєтків польських шляхтичів Гіжицьких – Ісаєвого. Звідси походив шалено популярний в першій половині ХХ століття в СРСР співак Петро Лещенко (виконавець шлягерів «Сердце», «Ах, еті чорніє глаза» та багатьох інших). Тут досі зберігся чи не єдиний вцілілий дореволюційний маєток за межами Одеси – палац Гіжицьких. Далі аж до Одеси автобаном очам мандрівників відкриваються неосяжні степові далі та покручені дзеркала лиманів.

3.5. Обличчя третє ПІВДЕНЬ

Південь разоче різнитися від Центру й Півночі Одещини. Тут рідко в сусідніх селах можна почути якусь одну мову – з села в село мова міняється з російської на молдавську, з болгарської на гагаузьку, з української на албанську. Ще мандрівників можуть ввести в оману радянські назви населених пунктів на картах та вивісках – більшість з місцевих їх не використовує і понад п'ятдесят

років продовжує називати села традиційними іменами. Не дарма тюрки прозвали цей край Буджаком – тобто Кутом, Покуттям...

Аккерман. Це сиве від тисячоліть місто розкинулось на західному березі Дністровського лиману. В центрі – середньовічна мурована фортеця та археологічні розкопки античного міста. Звідси у східному, південному та західному напрямках струменями розходяться вулиці міста Білгорода-Дністровського – турецького Аккермана (Біла фортеця), молдавської Четаті-Альбе (Біле місто), античної Тіри (від стародавньої назви Дністра – Тіраса).

Рибний промисел, торгівля, вантажні перевезення, сектор обслуговування – ось основа економіки сучасного Білгорода. А колись це провінційне містечко було одним з найбільших портів Чорного моря – султан Мехмед II звав його «ключем до Польщі та Московії». Сюди з Китаю торговельні каравани везли шовк, з Леванту генуезькі кораблі – спеції та вино, з Поділля та Галичини вірменські купці – зерно та віск. З того часу в стародавній частині міста збереглись вірменський підземний храм Успіння Богородиці, грецький храм Іоанна Предтечі, мінарет суннітської мечеті та шедевр фортифікаційного мистецтва XV століття – міцна Білгородська фортеця. В середині XIX століття підрядники викупили цей комплекс у військового відомства і збирались розібрати мури на будівельний матеріал – лише втручання одеського історичного товариства зупинило цю комерційну операцію. Тепер ми можемо оглянути найбільшу збережену фортецю XV століття в Східній Європі – довжина її мурів перевищує довжину стін більш відомого ровесника – Московського Кремля. Зараз фортецю передали в руки комунального підприємства – тож поспішайте оглянути її, доки сучасні комерсанти не вигадали нового способу заробити на історичній пам'ятці.

Поруч фортеці на березі лиману – руїни давньогрецької Тіри. Добре збереглись фундаменти казарм римських легіонерів – Тіра була крайнім північно-східним оплотом великої імперії у I-III століттях.

Дві третини населення Білгорода зараз – етнічні українці, проте це місто по праву заслужило ім'я багатонаціонального міста. Єврейська синагога, Болгарський храм, церкви РПЦ та УПЦ колоритно розташовані поруч одні одних, також поруч мешкають тут представники цих національностей.

Чорноморські коси та бессарабські лимани. Приморська частина Буджаку неповторна – це більше сотні кілометрів піщаних пляжів, величезні відокремлені від моря солоні водойми – лимани, тисячі перелітних птахів навесні та восени і майже повна відсутність антропогенного фактору. Села тут дивним чином вимирають – хоч це за певних умов справжній рай на землі. Місцеве населення – переважно українці, нащадки козаків та селян, які переселились сюди в XIX столітті. Тоді основним прибутком тут був видобуток з лиманів солі та рибальство. Зараз прибережні села стали спеціалізуватись на пропозиції відпочивальникам житла та різноманітних послуг.

Розвиток сільського господарства тут гальмує брак прісної води – цю ситуацію спробували виправити у 1970-1980-х роках. Було заплановано прокласти канал Дунай-Дністер, від якого повинні були б отримати зрошення навколишні поля. Ключовим пунктом цього плану було опріснення найбільшого лиману – Сасика – водою з Дунаю. Було вкладено величезні кошти, проте виявилось, що Сасик має підземне сполучення з морем і не може бути повністю опріснений. Це поставило жирну крапку на останньому радянському мегапроекті із повернення річок, а місцева влада й досі не вирішила проблеми зміни екосистеми в Сасику.

Німецька Бессарабія. 1814 рік. В Європі завершуються Наполеонівські війни. Спустошені і перенаселені південно-німецькі міста і села за пропозиції російського уряду організують переселення в от-от захоплені Росією Бессарабські степи. Місцеве населення – ногайські татари, налякані звістками про погане поводження росіян із тюрками – переселились до Малої Азії та Кавказу. Тож величезні простори Буджаку спорожніли – німецькі колоністи отримали шанс створити в Бессарабії Нову Німеччину. З ідеологічних причин

нові населенні отримали назви перемог росіян та союзників у війні з Наполеоном – Бородино, Тарутино, Арциз (французький Арсі), Красне, Малоярославець, Березино, Париж (тепер – Веселий Кут) тощо.

Вважалося, що німці принесуть в цей край більш досконалі технології обробітку землі, скотарства, сприятимуть розвиткові ремесел та торгівлі. Проте на самому початку вони зіштовхнулись в Бессарабії з неочікуваними труднощами – спекою, суховіями, браком прісної води, повною відсутністю інфраструктури. Лише декілька десятиліть згодом колоністи так-сяк владнали свій побут. Російські економісти тих часів дорікали, що німці так і не стали чинником підвищення рівня господарської культури серед місцевого населення – навпаки, вони усіляко намагались загальмувати розвиток сусідів, використовуючи їх на чорнових роботах. Менше з тим, вже у 1870-х пільги колоністам були скасовані, а з початком Першої Світової війни розпочались утиски. Два десятиліття румунської влади дали певний час, аби оговтатись – але вже 1940-го року усе німецьке населення організовано переселилось на батьківщину, не бажаючи потрапляти в склад СРСР. Так вдруге за півтора століття ці населенні пункти спорожніли – і були заселені українськими, молдавськими та болгарськими селянами. Вони й досі мешкають у німцями збудованих добротних будинках, користають з німецьких винних льохів та діжок, та й церкви в цих населених пунктах – перебудовані кірхи... Іронія долі.

Нова Болгарія. Другий кількісно етнос Буджаку – болгари. Вони почали переселятись сюди ще за османських часів, проте організовані групи колоністів з Балкан з'явилися в Бессарабії після Бухарестської мирної угоди 1812 року. Компактна група населених болгарами поселень розташована на заході Буджаку. Історичний центр цієї Нової Болгарії – Болград. Його заснував попечитель болгарських переселенців Іван Інзов і назвав по-болгарськи «Місто достатку». Усипальниця засновника зберігся на болградському цвинтарі й досі – тіло улюбленого покровителя болгари на руках несли з Одеси до Болграду.

Традиційно болгари займаються в Бессарабії вівчарством, виноградарством, городництвом, рибальством тощо. Типовий випадок на базарі: покупець запитує у продавщиці яблук – старенької болгарки – чи не обманює вона його. У відповідь чує горде «Ти що, бабця – болгарка!» Коментарі зайві.

Особливими є у болгар традиції продажу вина. Автор сам неодноразово застрягав у винних льохах, дегустуючи перед купівлею вино з різних діжок. При цьому щедрі господарі не шкодують напою – повний стакан щоразу повинен бути випорожнений покупцем до дна.

Більшість місцевих болгар всупереч українському законодавству (за чутками) мають паспорти Болгарії і безперешкодно перетинають кордон Європейського Союзу. Уряд Болгарії заохочує повернення на батьківщину – демографічна криза за останні два десятиліття вже майже на третину скоротила населення цієї балканської країни. Тому не дивно, що багато випускників місцевих шкіл мають високі шанси на вступ до болгарських навчальних закладів, а болгари працездатного віку в пошуках заробітку все частіше їдуть з обжитої, але економічно депресивної Нової Болгарії.

«Липованія» - заповідник російського старообрядництва. Липованами в українському Буджаку та сусідній румунській Добруджі звать російських старообрядців. Вони переселились сюди у XVIII столітті, переховуючись від переслідувань царського уряду. Згодом, отримавши гарантії безпеки від останнього, вони прийняли підданство Російської імперії і оселились на березі Дунаю. Зараз найбільші липованські громади – Стара та Нова Некрасівка, північний квартал Кілії, східний квартал Вилкового, Муравлівка тощо.

Глобалізація останніми роками добралась і сюди – у найконсервативніший куток Буджаку. Все рідше можна побачити липованбороданів на вулицях старообрядських сіл, вже давно не дотримуються вони заборони вступати в шлюб з православними. Проте й досі хрестяться липовани двома перстами, їхня самобутня мова значно різниться від розмовної російської, а релігійні свята гуртують громаду навколо старообрядських храмів.

Найколеритніший липованський населений пункт – прозване туристичними агенціями «українською венецією» Вилкове. Це містечко розкинулось на десятках рукотворних островів в дельті Кілійського гирла Дунаю. Колись, аби побудувати будинок, першопоселенні черпали річковий мул з рівчаків і насипали ним острівці для розміщення садіб. Щороку протоки (їх звуть тут «єріками» - від турецького «арик») чистили від свіжого намулу – висота островів зростала. Будинки побудовані з цього ж мулу, дахи зазвичай очеретяні чи черепичні. Під ринвами – товстий шар толоченої мушлі – щоб дощова вода не бризкала на стіни і не руйнувала їх.

Основні заняття місцевих липова – рибальство, городництво, виноробство, останнім часом – туристичні послуги. Колоритне рибальське містечко, яким можна пересуватись або пішки по дерев'яним місткам, або човнами – по єрікам – стало справжньою родзинкою Бессарабії. Щоправда, місцеві канали замулюються, будинки в центрі руйнуються і молодь не бажає підтримувати традиційний лад у Вилковому. Цей заповідник російського старообрядства вже фактично потрапив до «Червоної книги» і знаходиться на межі зникнення.

Зелений Дунай. Так, це не помилка – в гирлі Дунай не блакитний, а таки зелений. Зі всієї Центральної Європи набирається він мікроелементів і щороку мільйони тон мулу виносить до дельти. Вона росте в українській частині зі швидкістю один кілометр за п'ять років – ще двісті років тому Вилкове було на березі моря – а тепер відстань до нього 40 км.

Дунай – справжня транспортна артерія, яка пов'язує серце Європи з українськими портами Рені, Ізмаїлом, Кілією, Вилковим. Відчутного удару судноплавству Дунаєм завдало бомбардування Югославії у 1999 році. Ще дві проблеми – постійне замулення судноплавного каналу Дунай – Чорне море та конкуренція румунських портів.

На березі річки-гіганту розкинулись не тільки міста – але й села. На захід переважають молдовани (офіційна Румунія вважає їх румунами і дає можливість

отримати румунські паспорти з усіма наслідками), в місті Ізмаїлі найбільший етнос – росіяни (43%). Населення цього дунайського порту за останнє десятиріччя зменшилось на чверть – дається взнаки падіння об'ємів перевалки товарів через порт.

Центр міста багатий на історичні пам'ятки – храми різних сповідань, торгові ряди середини XIX століття, а на західній околиці розташовані залишки відомої Ізмаїльської фортеці, штурм якої в грудні 1790-го року приніс всесвітню славу генерал-аншефу О. Суворову і смерть понад тридцяти тисячам вояків та мирних громадян...

—

Звісно, не можна стверджувати, що читач пізнав у цих шістнадцятьох оповіданнях усю трилику Одещину. Багато чого залишилось поза увагою автора. І врешті – що може замінити особистий досвід в такій важливій справі, як дослідження простору культури та культури простору? Тож численні запитання, які виникли у читача за прочитанням, неодмінно отримають відповідь – в особистому спілкуванні з багатоліким Одеським краєм. Щасливої дороги.

Розділ 4. ТУРИСТИЧНИЙ ПУТІВНИК

В цьому розділі практикуму наведений приклад організації довідкової (путівникової) інформації, яка розрахована на туриста, який самостійно організовує свою подорож. Слід звернути увагу на способи подачі та структуруванні матеріалу, а також на її стислість та чіткість, відсутність зайвих літературних зворотів тощо.

4.1. Ренійський Район в цілому

Розташований район на Придунайській низовини, уздовж лівого берега Дунаю, в самій південно-західній точці України, де закінчуються простори Буджацькому степу. Район знаходиться на стику трьох держав - України, Молдови і Румунії. Населення - близько 40 000 чол., З них половина - в Рені. Ренійський район багатонаціональний, тут представлені села компактного проживання молдаван, болгар, українців, росіян, гагаузів та ін.

Природа. Місто Рені знаходиться на лівому високому березі річки Дунай. Половина території Ренійського району зайнята водною гладдю озер. Тут розташоване найбільше озеро України і одне з найбільших озер Європи - Ялпуг, а також розкинулися інші мальовничі Придунайські озера - Кагул, Картал, Бартіца, турки, Градешти, Іспартіца, лиман Шмарига і перлина краю -озера Кугурлуй.

Система озер Кугурлуй-Картал - одне з найцінніших водно-болотних угідь в дельті Дунаю. Має міжнародне значення (Рамсарська конвенція). Тут в достатку ростуть рідкісні, зникаючі рослини: біле латаття, водяний горіх або чилим, латаття жовте. У плавнях гніздяться рідкісні для Європи птахи - каравайка, жовта і мала біла чапля. Відзначено поодинокі заходи лосів з боку Молдови, можна зустріти деяких рідкісних рукокрилих, світлого тхора, білозубого слепиша, малу кутори. Орнітологи зійшлися на думці, що озеро Кугурлуй грає важливу роль для водоплавних і навколводних птахів під час їх

сезонних міграцій. Чисельність особин в окремі періоди може досягати десятків тисяч. Особливо слід відзначити концентрацію на зимівниках значної кількості сірих і білолобих гусей.

Розваги. Водні багатства району використовуються для організації на його території риболовлі, полювання, катання на човнах.

Етнографічні Фестивалі

- гагаузької культури «Буджак Йїлдіз» - щорічно в грудні (національне культурне товариство «Бірлік»);
- бессарабських болгар - щорічно в жовтні (культурне товариство «Отечество»);
- Молдавської культури - в жовтні щорічно (товариство «Ізвораш»).

Історичні місця. На території району під захистом держави знаходиться 80 пам'яток культурної спадщини. З них 6 пам'ятників архітектури, 11 історії, 62 археології (поселення і могильники культури Гумельниця, Сабатинівської, Черняхівської; бронзового століття, скіфів, фракійців, римського часу, ранніх слов'ян і ін.)

4.2. Рені (історичні назви: Рень, Томаров).

Місто розташоване на лівому березі Дунаю. До Одеси - 280 км.

Населення: 20 000 (50% молдавани, 18% українців, 15% росіян).

Історія міста. Рені належить до найдавніших поселень на березі Дунаю. Знайдені на його території археологічні пам'ятники відносяться до четвертого століття до нашої ери. Рухаючись в західному напрямку, люди утворили спочатку поселення біля озера Ялпуг, потім досягли річки Прут, заснувавши недалеко від його впадання в Дунай нинішній місто Рені. У другому столітті до нашої ери сюди прийшли римляни. Місто на цьому місці виник після 1484 як головний порт Молдавського князівства, і згодом багато разів переходив з рук в руки.

У 1819 році тут проживали 1547 осіб, в 1828 - 2705, а в 1856 році - 8263 людини. У 1932 році був затверджений герб міста. У 1937 році населення Рені становило 12 761 чоловік. 1950-1960-і роки були періодом бурхливого розвитку міста. Морський порт Рені став найбільшим транспортним вузлом на нижньому Дунаї. З провінційного містечка Рені перетворився в індустріально розвинений і динамічно розвивається районний центр. У 1990-і як і багато міст на пострадянському просторі, Рені переживав економічний занепад. Зараз в місті Рені є порт, нафтобаза, дві залізничні станції, хлібозавод, м'ясокомбінат, винзавод, музеї, готелі, ресторани, банківські установи.

Зміна кордонів. У 1621 Рені був завойований турками, які дали йому назву Томарово, в 1812 за Бухарестським мирним договором Рені був переданий Росії. Потім Рені побував в складі Молдавського князівства (1857-1862), Румунії (1862-1877), знову Російської імперії (1877-1917), Української Народної Республіки (1917-1918), знову Румунії (1918-1940), Української Радянської Соціалістичної Республіки (1940-1941), в третій раз Румунії (1941-1944), УРСР (1944-1991). З 1991 Рені в складі України.

Археологічні пам'ятники. На захід в 2 км від міста на терасах Дунаю розташовуються залишки поселень епохи Гумельниця, бронзового століття, ранніх слов'ян.

Соборний майдан. На центральній площі Рені розташовується кілька об'єктів, які можуть зацікавити гостей міста. Це Свято-Вознесенський собор, історико-красназничий музей і меморіал загиблим у війнах 1877-1878 і 1914-1918.

Свято-Вознесенський собор побудований в 1858 році в стилі пізнього класицизму, на кошти Дар'ї Гаврилівни Ковригіної, в пам'ять про сина, який загинув в російсько-турецькій війні. Ренійський храм з прекрасними фресками П.А. Піскарьова відвідували видатні історичні особистості - болгарський князь Олександр Батенберг в кінці XIX ст., Король Румунії Фердинанд з дружиною в 1919 році, останній російський імператор Микола II з спадкоємцем, в 1915 р

Історико-красознавчий музей експонує матеріали розкопок античних поселень і знахідок скарбів, розповідає про історію краю в 18-20 століттях. Окремі зали присвячені традиціям і побуту місцевих народів, а також виставці живопису місцевих художників.

Меморіал загиблим в війни 1877-1878 і 1914-1918 знаходиться зліва від входу в Вознесенський собор. Він складається з декількох монументів. Перший - пам'ятник загиблим в Першу Світову війну, встановлений в 1919. Навершя пам'ятника служить раскинувший крила орел. Поруч розташовані: пам'ятник учасникам Російсько-турецької війни (1877-1878) і перепоховання з колишнього військового кладовища (1937). Неподалік знаходяться центральний міський фонтан і каплиця.

Від центру Рені до залізничного вокзалу.

Парк Перемоги з моменту створення був місцем прогулянок городян. На території парку знаходиться пам'ятник загиблим під час Другої світової війни.

Цікаві об'єкти для дослідження: двоповерховий будинок на Соборній площі, Миськрада, житлова забудова 19-20 вв.

Залізничний Вокзал Рені побудований за +1944, проте стара будівля датувалися 1879. Саме тоді, під час російсько-турецької війни було відкрито залізничне сполучення Рені-Бендери. Дунайська гілка вважалася однією з найперспективніших, а шлях Рені-Етулія визнавалися «одним з наймальовничіших». Сучасне монументальну будівлю вокзалу в стилі «сталінського ампіру» вражає грандіозними колонами, сходами і просторими залами. Від вокзалу два рази в день відправляється міжнародний потяг Рені-Етулія (20 км).

Від залізничного вокзалу по березі Дунаю. За свідченням місцевих жителів на березі Дунаю можна бачити сліди бетонних укріплень першої половини 20 століття.

Морський Вокзал споруджений в радянську епоху під час бурхливого зростання пасажиропотоку. Зараз будівля практично не використовується, але продовжує символізувати Рені.

Клуб споруджений за радянських часів - з двох сторін від входу в стилі соцреалізму розташовуються скульптури, що зображують жінок з музичними інструментами.

Церква Костянтина І Олени відреставрована недавно. Колись на цьому місці була невеликою храм, в якому, за легендою отримав благословення на штурм фортеці Ізмаїл Олександр Суворов.

Події. Першу неділю вересня щорічно - День міста Рені: ярмарок, народні гуляння, концерт на центральній площі, в Будинку культури.

Щорічно в листопаді - День району, ярмарок, концерти і костюмовані вистави. Представники кожного села демонструють кухні або кімнати в народному стилі, в яких готують і пригощають стравами національної кухні.

Транспорт

Автовокзал Рені вул. Пролетарська, 23 +38 04840 42251

Залізничний вокзал Рені вул. Леніна, 36 +38 04840 41236

Морський вокзал Рені вул. Дунайська +38 04840 43136

Організації

Відділ культури Ренійської РДА, вул. Радянська 159, тел .: +38 04840 42194, +38 097 1546029

Історико-краєзнавчий музей вул. 28 червня, 166 тел .: +38 04840 41983

Музей Ренійського Торгового Порту вул. 28 червня, 216 (шк.№6, 3 пов.)
Тел .: +38 098 4079736

НГО «Агрікола» вул. 3-го Гвардійського полку, 13 тел .: +38 048 7289738

НГО «Екорень», вул. Болградська 7 тел .: +38 095 6309500

Де переночувати?

«IRIS», Guest House вул. 3-го Гвардійського полку, 13 тел .: +38 048 7289738

«У Дунаю» вул. 25 Чапаєвської дивізії, 2 тел .: +3 04840 40395

«Південна» вул. 28 червня, 134 тел.: + 38 04840 26019

«Чайка» вул. 28 червня, 257 / а тел .: +38 04840 44940

«Хуторок» вул. Болградська, 98 тел .: +38 04840 41363, +38 067 9970598

«Морвокзал» вул. Дунайська, 88 тел .: +38 04840 43136, +38 095 4268968

«Рів'єра» вул. Карташова, 29 тел .: +38 04840 40490, 41180

«Парма» вул. Спортивна, 22 тел .: +38 04840 41276

«Європа» митниця Рені-Джурджулешти тел .: +38 04840 42253

За результатами роботи в 2014 на хорошому рівні проявили себе готелі «Рів'єра» і «Парма»,

Де поїсти?

«Легенда» вул. 3-го Гвардійського Полку, 44 тел .: +38 04840 26748

«Дунай» вул. 28 червня, 257а тел .: +38 04840 26889, +38 067 9222137

«Хуторок» вул. Болградська, 102

«Прохолода» вул. Дунайська, 19 тел .: +38 04840 41861

«Яна» вул. Дунайська, 51 тел.: + 38 04840 42674, +38 096 3638686

«Пристань» вул. Дунайська, 94 тел .: +38 04840 37335

«Лагуна» вул. Дунайська, 163

«Фортуна» вул. Карташова, 27 тел .: +38 04840 61817

«Гламур» вул. Комсомольська, 77 тел .: +38 04840 62525, +38 067 7820091

«Адмірал» вул. Комсомольська, 152 тел .: +38 04840 44483

«Ключка» вул. Леніна, 72 тел .: +38 04840 41488, +38 093 7932799

«Парус» вул. Леніна 154 тел .: +38 04840 41609

«Дорожнє» вул. Пролетарська, 23 тел.: + 38 04840 41861

«Росинка» вул. Пролетарська, 29

За результатами роботи попередніх років на хорошому рівні проявили себе кафе «Яна» та «Адмірал»

4.3. Села Ренійського району

В районі 7 сіл: Долинське (історична назва Анадолу), Котловина (Болбока), Лиманське (Фрікацей), Нагірне (Карагач), Новосільське (Сату Ноу), Орловка (Картал), Плавні (Барта).

1 болгарське, 1 гагаузьке, 5 молдавських

ДОЛИНСЬКЕ (історична назва - Анадолу). Перша згадка про село - 1792. У 1819 році сюди переселилися молдавани, з 1947 село отримало сучасну назву.

У селі виявлено відомий скарб монет часів Олександра Македонського. Зараз майже тисяча монет з нього зберігається в Санкт-Петербурзі, оскільки виявлений був за часів Російської імперії.

Кімната Етнографії в школі (вул. Центральна, 122).

Археологічні пам'ятки. Місця семи поселень на схилах річки Бужорка (Сабатинівська, Черняхівська культури, ранніх слов'ян і населення римського часу), а також 4 поселення неподалік від хутора Кірган (Сабатинівська, Черняхівська культури, ранніх слов'ян). Відомий також курган Саул на схід від села.

Монумент загиблим в'язням гетто на березі р.Бужорка.

КОТЛОВИНА (історична назва - Болбока)

Село вперше згадується в 1752 році - тоді цю територію населяли ногайські татари, а землі Бессарабії належали Османській імперії. Населений пункт називався Болбока. У 1806-1812 роках ногайці покинули Бессарабію і в 1814 році з Добруджі переселилися перші гагаузькі поселенці. У 1948 році село було перейменовано і отримало назву Котловина - проте до цих пір старожили називають його Болбокою. Зараз в Котловині живе майже три тисячі гагаузів.

Колодязі. Вода в степу - це джерело життя. Котловина знаходиться у відкритому степу в 25 км від Дунаю і в 5 км від озера Ялпуг, тому вода тут у великій ціні. Село розділене на дві частини глибокою долиною. Гагаузи називають її Дерє - це значить просто долина, яр. В глибині Дерє струмує

струмок, який іноді ховається під землю від палючих променів сонця. Струмок прагне на південь, потім повертає на захід і потрапляє в село з молдавським населенням Плавні (історична назва - Барта). У долині Дере знаходяться старовинні колодязі - вони були вириті першопоселенцями більше двохсот років тому. Вода з них прохолодна і відмінно втамовує спрагу. А через долину, яка в сезон дощів наповнюється бурхливим селєвих потоком, перекинутий витончений металевий висячий міст, званий гагаузами Пирінкіним - по імені його творця.

Музей. Знаходиться в школі (вул. Центральна, 59). Один із залів присвячений історії села, другий - історії школи, а третій - етнографії та історії гагаузького народу. Крім античної та середньовічної кераміки, кам'яних знарядь праці епохи неоліту, старої учнівської парти і піонерського горна, тут можна познайомитися з інструментами, предметами побуту, одягом та іншими артефактами традиційної місцевої культури. Особливі, тільки у гагаузів використовувані казани для приготування ритуального страви - «курбану» - перебувають тут поруч з дитячими іграшками, дбайливо вирізаними з дерева або виліпленими з глини. Цікаві також традиції гагаузької виноробства - всі інші тюркомовні народи мусульмани і історично не виробляли алкогольних напоїв.

Храм Успіння Богородиці. Недалеко від музею стоїть сільський храм. Перший храм в Болбоке з'явився в 19 столітті. Кам'яну церкву гагаузи почали будувати в 1914 за проектом архітектора купчу. Будівництво розтягнулося на два десятиліття і була закінчено в 1938. Після тисяча дев'яцот сорок чотири храм був закритий, але в незалежній Україні знову став місцем молитви. Зверніть увагу на дві деталі - по-перше деякі частини православної служби виконуються тут гагаузькою (тюркською) мовою. А по-друге в лівому приділі храму є зображення двох рівноапостольних святих - Олени та Ольги. Олена особливо шанується в румунському православ'ї, а Ольга - на території України. Рівноапостольні Олена і Ольга рідко зображуються поруч.

Народна Архітектура. Гагаузькі перші поселенці будували для життя напівземлянки - Бурда. Коли колоністи обжилися в степу, то почали будувати традиційні для всіх проживаючих в Бессарабії етносів трикімнатні будинки - в центрі кухня (Хайят), праворуч - парадна кімната (Бююк соба), ліворуч - житлова кімната (соба). Зазвичай Бурда не руйнувалися - їх використовували як сараї та літні кухні. У Котловині збереглося кілька старовинних столітніх будинків з великими склепінчастими підвалами і широкими козирками, які закривають від сонця фасадну частину з довгою лавою.

Пам'ятники археології. Сліди семи поселень Сабатинівської і Черняхівської культур, скіфського, римського часу, ранніх слов'ян знаходяться в окрузі села. Вісім великих курганів і курганних груп домінують над околицями. Серед них найвідоміші - Кара-Тепе, тюлю-Кую, Барта.

ЛИМАНСЬКЕ (історична назва - Фрікацей). Молдавські переселенці заснували Фрікацей в 1812 році на місці старовинного поселення.

Археологи розкопали чотири поселення часів Римської імперії і Великого переселення народів. Відомі кургани Фрікацей, Могила Маре.

У селі знаходиться залізнична станція Фрікацей і залізньо-дорожній контрольно-пропускний пункт на кордоні з Молдовою.

НАГІРНЕ (історична назва - Карагач). У 1812 болгарські поселенці поселилися в цій місцевості і заснували село Карагач, яке було перейменовано в 1947.

Пам'ятники археології. На території сільських околиць археологи виявили сліди десяти поселень гумельницької (4 тис. До н.е.), черняхівської культур (3-4 ст. Н.е.), римського часу і ранніх слов'ян. Відомі кургани Кагул, Карагач, Ионийская могила.

Храм. У селі знаходиться відновлений храм Св. Миколая, зведений в 1863 році.

Музей. У школі (вул. Шевченка, 2) розташовується Красзнавча кімната з матеріалами з історії села.

НОВОСІЛЬСЬКЕ (історичні назви - Сату Ноу, Сатуново). Перша згадка тюркському селі Єні-Кьой датується 1645. Молдавани в 1813 оселилися на березі Дунаю і перейменували село на молдавський лад - Сату Ноу. У 1947 радянська влада повторно перейменувала село - все три назви таким чином це переклади слів «нове село» на тюркський, молдавський і українську мови. У селі і навколо нього розташовані пам'ятники історії і культури: кургани, пам'ятний знак на місці переправи 1828 музей історії села.

Археологічні пам'ятки знаходяться на мисі на південь від села. Це два поселення часів панування гетів, римлян і ранніх слов'ян. Кургани сконцентровані на височини на північ від села.

Музей в школі (вул. Центральна, 68) був створений в 1990-х роках відомим дослідником краю Валерієм Кожокару. Тут можна побачити виявлені на території села артефакти часів неоліту, бронзового століття, матеріали розкопок курганів і давньоримських поселень.

Пам'ятники односельцям, загиблим за часів воєн ХХ століття.

Пам'ятний знак на місці переправи через Дунай. У 1828 Під час російсько-турецької війни 1828-1829 після завершення переправи через Дунай російський імператор Микола I дав вказівку встановити пам'ятний знак. До 60-річчя цієї військової компанії, в 1888 р на місці пам'ятного знака був споруджений конічний чавунний пам'ятник, що втілює велич, могутність і безсмертя. Подібні пам'ятники за формою нагадують кам'яні обеліски храмів Стародавнього Єгипту. Неповдалік знаходиться місце православного монастиря Св. Ферапонта і залишки давньоримської брукуваної дороги.

Кургани. У Буджакського степах всюди розкидані кургани. В окрузі Новосельського найбільш відомі кургани Чауш і Циганча, в яких виявлені святилища ямної і скіфської культур.

Українське товариство мисливців та рибалок. У веденні суспільства - 10 човнів, моторних і на веслах. База в с. Новосільському, тел .: +38 04840

41957. розташувався на території колишнього православного монастиря Святого Ферапонта, від якого збереглося дві споруди - келії та господарчу будівлю.

ОРЛОВКА (історична назва - Картал). Тюркське назва Картал (в перекладі - Орел) вперше згадується в 1645. У 1814 в селі оселилися молдавські переселенці. Радянська влада перейменувала Картал в 1947 в ході кампанії з перейменування населених пунктів Бессарабії з дореволюційними неслов'янськими назвами.

Пам'ятники археології. Дорога в Нагірне з Орлівки пролягає по перешийку між Кагул і Ялпуг, де знаходився стародавній шлях зі Сходу на Захід - з євразійських степів за Дунай. До наших днів дійшли десятки курганів - стародавніх могил царів і вождів племен і народів. На цьому перехресті зустрічалися купці і воїни, тут розміщувалася римська фортеця Аліобрікс. Всього тут зафіксовані сліди дев'яти поселень і городищ, а також виділені три значні курганні групи.

Кам'яна гора займає панівне становище над навколишньою її степом. З вершини видно озера Картал і Кагул, річка Дунай і плавні, які підходять до гори майже впритул. Перші знахідки римського походження, зроблені в 1844 році, стали початком археологічного відкриття Кам'яної гори. Виявилось, що гора привертала людей ще в доісторичні часи. Недалеко від неї виявлені залишки поселень епохи міді (гумельницької культура), бронзи, раннього заліза. Римляни високо оцінили вигідне стратегічне положення Кам'яної гори як форпосту і побудували на ній фортеця Аліобрікс.

ПЛАВНІ (історична назва - Барта). Село розташоване на березі річки Барта, яку сусідні котловинці - гагаузи називають Дерє. Від назви річки відбувається історична назва села Плавні. Вперше село Барта (в перекладі з молдавського - сокира) згадується в 1645. У 1814 році сюди переселилися два десятка молдавських сімей і з цього моменту починається новий етап історії села.

Археологічні пам'ятки. В околицях села височіють десятки курганів. Особливо відомі серед археологів кургани Циганка і Чауш. Також дослідники виявили сліди шести поселень різних часів - від епохи бронзи до римського часу і ранніх слов'ян. **Храм.** У 1883 була побудована зараз діюча цегляна церква Архангела Михайла. **Музей** розташований в будівлі школи (вул. Леніна) - пам'ятці архітектури 1890-х років. **Пам'ятники** загиблим у війнах ХХ століття (1930, 1967, 1982).

Розділ 5. ЕКСКУРСІЙНІ МАТЕРІАЛИ

В цьому розділі практикуму вміщено екскурсійні програми, розраховані для використання екскурсоводами при підготовці для проведення туру. Слід звернути увагу на особливості різних за формою та змістом екскурсій з використанням правил інтерпретації туристично-краєзнавчих матеріалів.

Екскурсія 1, гастрономічна

По Параталасії (Південній Бессарабії)

Там, де семиструйний Дунай зустрічається з Гостинним Чорним морем, розкинулась чарівна Параталасія, край, також відомий як Придунав'я, Буджак чи південна Бессарабія.

Параталасія лежить на межі Моря і Степу, Карпат і Балкан, між Заходом і Сходом, Півднем та Північчю. Великі полководці намагались завоювати Параталасію, але тільки письменники та поети зрозуміли її душу.

З різних країв, зі всього всесвіту зібрались у Параталасії народи, культури і смаки. В цьому казковому Озерно-Лиманному, Річковому, Степовому та Приморському краї зустрілись американська кукурудза та індійський баклажан, середземноморська виноградна лоза та далекосхідний коротко зернистий рис.

За результатами новітніх досліджень села досі зберігають традиційні етнічні страви. Натомість в містах відбувається невпинний процес формування на цій етнічній базі регіонального набору страв. Частина дослідників, рестораторів та споживачів називають цей набір «стравами Бессарабської кухні». Вони втратили притаманні традиційній кухні сакральну та етнічну характеристики і сприймаються як спільне регіональне культурне надбання. Ця

подорож до Південної Бессарабії скерована на те, аби розкрити розмаїття місцевої гастрономічної спадщини.

Цікаві Факти

- **Параталасія** за останні 200 років 8 раз переходила зі складу однієї держави до іншої.
- Назва «**Параталасія**» відома з часів середньовіччя. З грецької мови це слово перекладається як «Примор'я».
- Назва «**Бессарабія**» вперше зустрічається на середньовічних мапах. Вона походить від імені місцевого воєводського роду Басарабів.
- Тюркська назва «**Буджак**» є перекладом слов'янського «**Оглос**» і означає «Кут, Півострів».
- Через Параталасію проходить 45 **Меридіан** – це значить, що звідси до спекотного Екватора і до Північного Полносу однакова відстань.
- Назви місцевих річок **Дунай** та **Дністер** походять з стародавніх іранських діалектів і означають «Велика Ріка» та «Швидка Ріка».
- **Чорне море** – це назва водойми, яка замінила стародавню грецьку назву Понт Евксинський – Гостинне море. Сучасна назва пов'язана не з кольором води, а зі стороною світу, адже для середземноморських мореплавців чорний колір означав Північ.

Зимові ласощі. Із завершенням осені розпочинається череда зимових свят. В Орлівці Ренійського району наприкінці грудня проходить свято Кречун – архаїчний дохристиянський карнавал очищення села від злих духів. Колись такі карнавали проходили і в молдовських, і в українських селах після Різдва. В Параталасії святкують Різдво і за юліанським (старим) стилем, і за новоюліанським (новим).

Під час зимових свят, коли закінчуються піст і на стіл знов повертаються м'ясні страви, головною стравою в болгарських та гагаузьких оселях стає **кавурма** (каурма), а в молдавських – **токана**. В тій самій Орлівці цю страву

любовно називають «Токанікою» - дослівно можна перекласти на українську мову як «Тушоночка».

Готують цю страву у великому казані на відкритому вогні з порізаної на великі шматки туші барана. До м'яса, коли воно вже розміліло і відстало від кісток, додають червоний гострий перець, сіль та інші спеції. Гаряча, щойно смажена токана має неперевершений смак – тому поласувати нею збираються сусіди. В українській традиційній кухні таку страву назвали б **свіжиною**. Потім м'ясо складають в великі глеки, заливаючи овечим лоєм. Законсервована таким чином ніжна баранина може зберігатись до весни, але зазвичай її запаси скінчуються раніше. Таку страву в болгарських та гагаузьких селах називають кавурмою.

Кавурма або каварма – страва, поширена на теренах колишньої Османської імперії. Її знають грузини і турки, болгары і молдовани, гагаузи і татари. Вона ніби переносить нас в часи Сулеймана Пишного, володаря двох частин світу, серце якого перебувало в полоні у Роксолани, а шлунок належав Кавурмі.

Такий різний Курбан. Слово «КУРБАН» в Параталасії ви почуєте і від болгарина, і від гагауза, і від українця. Але значення його можуть різнитись, адже на заході цього краю під Курбаном можуть розуміти баранину з гарніром, а в центрі – суп з баранини. Для того, щоб з'ясувати, звідки така плутанина, поринемо в науку лінгвістику та простежимо поширення «Курбанів» по світу.

В семіто-хамітських мовах, до яких відносяться арабська та іврит, слово «Корбан, Курбан» відоме з давніх-давен і означає буквально: «Жертва Богу». Такі жертви приносили в стародавні часи як подяку, для зміцнення чи для відкупу гріхів. Саме так зветься жертва в сучасному іудаїзмі та ісламі.

Лишається загадкою, як православні християнські народи (болгари та гагаузи) почали використовувати це слово. Сталось це або в сиву давнину в Приазов'ї (за часів Хазарського каганату, де домінуючим віросповіданням був іудаїзм), або на Балканському півострові (за часів ісламської Османської

імперії), звідки болгарські та гагаузькі переселенці емігрували у XIX столітті, щоби оселитись у Параталасії.

В стародавні часи жертвну тварину (частіше за все барана чи вівцю) готували у великій металевій посудині, а потім частували смачною стравою сусідів та перехожих.

Зараз курбан готують в придорожніх їдальнях – наприклад в Татарбунарах. Тут ця страва – густий суп з баранини, овочів та зелені.

В багатьох гагаузьких та болгарських селах продовжують готувати інший курбан. Спочатку відварюють баранину, а потім на цьому бульйоні запікають булгур (місцевий різновид пшеничної крупи) та рис (теж місцевий – кілійський). Трохи спецій (лавровий лист, чорний перець, сіль) та цибуля – ось і все що ще додають до цього курбану.

Як і колись, цю страву готують на великі свята. Вона традиційно займає на столі центральне місце. Їсти разом курбан – значить розділяти з господарями оселі їх радості і біди, ставати один одному ближчими та зрозумілішими.

В гостях у оселедця. Параталасія – це місце, де в Чорне море впадають дві великі річки – Дунай і Дністер. Рибалки з давніх давен помітили, що там, де зустрічаються прісна і морська вода бувають великі улови риби. Один з таких видів риб, що уславлений своїми смаковими та поживними якостями – **Дунайський Оселедець**. Офіційна назва цього виду – Чорноморський оселедець, латинською - *Alosa immaculata*.

Оселедець в лютому проходить через гирла річок і прямує вгору проти течії – там, в прісній воді, навесні, оселедець нереститься і потім повертається до моря. Тому розрізняють улови оселедця в лютому-березні (більш калорійний, ікраний) та в квітні-травні (виснажений після нересту).

Промисловий вилов оселедця в гирлах Дунаю і Дністра розпочався майже три тисячі років тому, коли стародавні греки високо оцінили його смакові властивості. Дунайську рибу цінували при дворі візантійських імператорів та османських султанів. У 18-19 століттях запорозькі та донські (некрасовські)

козаки опанували місцеві рибні угіддя і організували вивіз засоленого оселедця чумацькими шляхами на північ. Справжній переворот в гастрономії відбувся завдяки запровадженню охолоджувальних технологій, адже малосольний дунайський оселедець має неповторний смак.

Так оселедець став гастрономічним символом рибальської столиці дельти Дуная – Вилкового. Тут йому встановили пам'ятник, тут з нього готують найрізноманітніші страви. У Вилковому цілорічно можна скуштувати варений, смажений, тушений з кислотою капустаю оселедець; з нього готують котлети; його додають до риб'ячої юшки. Але найбільше цінують вилковчани та гості міста малосольну дунайку, виловлену в лютому.

Який борщ їв Богдан Хмельницький у Кілії? Чи є хтось більш відомий в Україні за Богдана Хмельницького? Тільки Тарас Шевченко, поет, який зумів передати душу українського народу. А смак? Який смак є символом України? Безумовно, це БОРЩ, який є в меню кожної домогосподарки від Києва до Одеси і від Львова до Харкова. Та от чи їв гетьман Хмельницький борщ в сучасному розумінні цієї страви?

Восени 1620 року польсько-козацьке військо потрапило в скрутне становище після поразки під Цецорою. В битві загинув батько майбутнього гетьмана – Михайло Хмельницький, а сам молодий Богдан потрапив до татарського полону. Ставлення до полонених шляхтичів було однозначне – за них чекали викупу, а доки гроші не були сплачені, полонених відправляли вглиб Османської імперії. Головним портом Параталасії, через який тримали зв'язок зі Стамбулом, була Кілія. Отже, Богдан Хмельницький потрапив до цього міста, а через два роки повернувся на Батьківщину, знов ступивши на беріг Дуная. Населяли Кілію у 17 столітті турки-мусульмани та православні-молдовани. Тож за час перебування в місті Богдан напевно куштував молдавського БОРЩУ. Що ж це за страва?

По-молдавськи борщ – це квас на висівках. В давнину українці борщ готували на заквашеному червоному буряку, тому скоріш за все походження

назви улюбленої української страви спільне з молдовським квасом-борщем. Також цікавим є те, що основний інгредієнт зеленого борщу – квасок (щавель). Молдовський квас-борщ додають до перших страв для підвищення кислотності – саме так використовують оцет болгарки при подачі на стіл чорби.

Сучасний рецепт загальновідомого українського борщу відносно молодий – йому щонайбільше 150 років. Картопля, томати, навіть квасоля потрапили до раціону українців у 18-19 століттях. Тому Богданові Хмельницького не довелось їм поласувати, проте квас-борщ у Кілії він напевно додавав до юшки, якою годувала його вартя.

Сучасний бессарабський борщ Хмельницькому сподобався б значно більше – особливістю його приготування є використання окрім класичних інгредієнтів ще місцевих спецій та червоного солодкого перцю. В Придунав'ї готують також пісний борщ на риб'ячому бульйоні. Розмаїття культур вплинуло і на цю, здавалося б, вже ідеальну класичну страву. Навіть борщ в Параталасії може здивувати гостей.

Манджа – звичайна надзвичайна їжа. Мультикультурний калейдоскоп Параталасії проступає у всьому – в історії, в етнографії, в архітектурі. **Манджа** – один з проявів цього бессарабського розмаїття.

Слово лінгвісти виводять з італійської мови – на батьківщині спагетті та піцци «манджаре» значить просто «їжа». На світанку нового часу італійська кухня стала світовим лідером – тут у великих містах вперше запроваджувались нові стандарти приготування страв, нові овочі та фрукти. Вплив ренесансної італійської кухні відчували на собі і французи, і англійці, і українці. В 16 столітті овочева страва манджа стала звичайною на Балканах, а в 19 столітті болгарки та гагаузи завезли її до Параталасії.

Основні інгредієнти манджі – баклажани, червоний солодкий і гіркий перці, томати, цибуля, спеції. Розрізняють пісну манджу та скоромну – при готуванні останньої додають смажену свинину. Гагаузька манжа заправляється ще боршном, для густоти соусу.

Манджа – звичайна надзвичайна їжа. Це – гімн великим географічним відкриттям. Баклажани з Індії, томати і перець з Америки, чорний перець з Індонезії, а сам рецепт і назва – з Італії за посередництва Балкан. Манджу їси – пригадай Васко да Гама, Христофора Колумба та їх сподвижників, а ще тисячі болгар і гагаузів, які зробили смак манджі довершеним! **БЕРЕЗЕНЬ**

Чи любив Стефан Великий Мамалигу? Головна страва молдовського народу, символ національної гастрономічної спадщини – кукурудзяна каша **мамалига** з найрізноманітнішими додатками. В Параталасії мамалигу готують тепер в кожній хаті – про це нам відомо з результатів опитвання. Але ось у чому загадка – коли і як мамалига з'явилась на столах молдован, а потім міцно оселилась в меню їхніх сусідів?

Розквіт середньовічної Молдови припав на правління воєводи Стефана Великого (1457-1504). Це – найвідоміша національна історична постать серед молдован, монумент Стефану можна побачити в кожному місті і селі Молдови. Саме тому питання щодо того, чи головний молдовський історичний діяч любив головну молдовську страву звучить як жарт. Правильна відповідь на це питання – звичайно ж не любив, адже кукурудза ще була в Америці□

Але якщо відійти від стереотипів та жартів і уважно вивчити питання, то виявляється, що мамалигу в стародавні часи готували з іншого зерна – з просяного. Про приготування просяних каш в Причорномор'ї згадують давньоримські географи. Угорська та українська «кулеша», яка за рецептом схожа на молдовську мамалигу, в перекладі значить «просо». Саме ж слово мамалига напрочуд подібне до осетинського «мемелаї», а осетинський народ – уламок стародавньої сарматської кочової спільноти, яка замешкувала дві тисячі років тому територію від Карпат до Кавказу.

Таким чином, мамалига має стародавнє походження. У 17 столітті кукурудза стала відома в Карпатському регіоні. Оскільки з посівів кукурудзи не збирали податки, вона швидко поширилась в регіоні. Її плідність врятувала

молдован та інші народи від голоду і кукурудза витіснила просо. Зараз саме кукурудзяна мамалига – символ застілля в Параталасії.

Коли ви куштуватимете цю страву – згадайте і сарматів, і ацтеків, і Колумба. Згадайте добрим словом Стефана Великого – кукурудзяної мамалиги він не куштував, тому в цей момент він напевно задрісно мріє опинитись на вашому місці.

Загадкові гьозлеме. Респонденти нашого опитування однією з найпопулярніших в Параталасії страв відзначили **гьозлеме**. Слово тюркського походження. Його готують переважно в гагаузьких селах, але знають і люблять представники інших народів. Наприклад, в анкетах молдован з міста Рені відзначено, що гьозлеме вони готують в себе вдома, при цьому суто молдовські страви мітітеї чи заму вони не знають.

Отже, за вимовою назва гьозлеме тюркська. Дослідження показали, що під тією ж назвою цю страву готують сучасні турки в Малій Азії. Але ж гагаузи на етно-культурному рівні відкололись від кочової тюркської спільноти тисячу років тому. Знають гьозлеме і споріднені з турками азербайджанці. Отже, гьозлеме, спільна для трьох народів страва, походить з їхньої прабатьківщини – Середньої Азії та Алтаю.

В перекладі з турецької гьозлеме – відділений, відшматований. В Туреччині відділений шматок прісного тіста з начинкою смажать на особливій вгнутий пательні під назвою садж. В Параталасії готують гьозлеме на звичайних пласких пательнях на олії.

Хрусткі гьозлеме – справжня смакота, яку почали готувати за кілька тисяч кілометрів від Параталасії на Далекому Сході. Коли ви скуштуєте їх, згадайте про часи Великого переселення народів, коли з далеких Євразійських степів до Європи рушили прашури гагаузів та турків.

Шукайте істину в вині! Важливу роль в місцевій культурі відіграє вино. Виноробство в Параталасії існує дві з половиною тисячі років. Місцеві винороби

дбайливо культивували лозу тоді, коли світ ще нічого не знав про чилійські чи австралійські вина.

Зараз в регіоні працюють потужні гіганти виновиробництва (наприклад, Шабо, Колоніст) і дрібні виноробні підприємства. Традиційним є приватне виноробство – кожен господар будь-якої національності тримає в льоху дві-три великі діжки для зберігання вина власного виробництва.

Сто років тому Одеський інститут виноробства дослідив місцеві сорти винограду. Найдавнішим локальним сортом визнано білий виноград Телті-Курук – в перекладі з турецької «Лисячий Хвіст». І дійсно, грона цього сорту нагадують хвіст цієї хитрунки в зимовий період.

Телті-Курук був поширений в передмістях Аккермана в часи Османської імперії, проте витoki цього сорту ще древніші. Вперше його згадують дві тисячі років тому давньоримські фахівці під тією ж назвою, але латинською мовою «кода ді вольпе». Особливо гарні врожаї в Італії давали схили Везувія. Сорт поширився по Середземномор'ю, а пізніше потрапив до Параталасії.

Параталасія славиться і іншими сортами винограду, які дозволяють робити розмаїті місцеві вина такими смачними та корисними. Славляться новак, каберне, мерло, трамінер та інші вина.

Давньоримський вчений Пліній Старший дві тисячі років тому запевняв, що істину слід шукати у вині. Щоправда він мав на увазі, що у п'яного розв'язується язик і в цей момент у нього можна дізнатись будь-що. Цей традиційний детектор брехні здатен на значно більше – вино саме може розповісти безліч історій, викликати безліч вражень. В пошуках цих вражень можуть пройти довгі вечори перебування в Параталасії.

Солодке життя. Наприкінці літа Параталасія стає земним раям – тут плононосять айва (місцева назва – гутуля) і ябуні, грушні та сливні. Баштани вкриті величезними кавунами та динями, а в виплєканих дбайливими селянськими руками садках зріють обліпіха та кизил.

З поміж літніх заготівель одним з найнезвичніших можна назвати кавунове варення. Його готували триста років тому ногайці і називали бекмез, потім у 19 столітті ця страва стала відома німцям-колоністам, а зараз вона отримала промовисту назву кавуновий мед.

Солодке життя в Параталасії доповнюють червневі врожаї полуниці та черешні, липневі – малини та вишні, до того ж вересневі диня та інжир.

Ну і наостанок – різноманіття меду. Акація – найбільш поширене дерево в краї, а акацієвий мед – один з найкращих за своїми смаковими та поживними показниками. Славиться також дунайський плавневий мед.

Саме у серпні віриться, що казкова країна з медовими ріками – це Параталасія між Дунаєм та Дністром.

Карнаци чи суджук? В затишному і мальовничому Болграді на базарі чи в продуктовому магазині зверніть увагу на пласкі сушено-в'ялені ковбаски, які місцеві болгари називають «**карнаці**».

Традиційні карнаці виготовляються з яловичини з додаванням місцевих спецій, про які йтиметься далі. Це традиційна для тюркських народів страва.

В перекладі з румунської мови карнаці – означає «виготовлена з м'яса». Отже, виходить, що в Болграді під румунською назвою слов'яни-болгари готують тюркську за походженням страву? Яскравий приклад творчої співпраці сусідніх народів!

Вперше подібну страву – кишку, начинену рубленим м'ясом – згадує Гомер в «Одісеї». Ковбаса була відома римлянам – вони називали її «Луканіка» - за південно-італійським регіоном, який славився цією продукцією. До речі, болгари на Балканському півострові і досі один з видів ковбаси називають «луканкою». Натомість слово «ковбаса» має досить примарне походження – більшість лінгвістів виводять це слово від тюркського «кол баси» («рукою начинена»), вбачаючи в цьому слові роз'яснення первинного способу начинення кишки. Але оскільки серед самих тюркських народів поширена назва «**суджук**» - то питання про походження «ковбаси» досі відкрите.

Час виникнення ж болгарських карнаці не такий вже й примарний – вперше їх почали готувати для експорту до Бухаресту місцеві підприємці після входження Болграду до складу Румунського королівства (1856-1878). Саме цим пояснюється румунська назва страви, яка пережила і Румунське королівство, і інші держави, яким Болград, за свою відносно недовгу історію, належав.

Чабанський обід. Влітку в Параталасії настає час свіжої овечої **бринзи**. Ягнята, народжені наприкінці зими, починають харчуватись підніжним кормом, а овече молоко за допомогою сичужного порошку ферментується і формується у марлевих торбах. Після пресування такі бринзові колобки складають у ємність з розсолем і споживають.

Такий спосіб зберігання молочних продуктів, на думку археологів, з'явився одночасно з прирученням кіз, овець і корів. Сичужні сири відомі з археологічних розкопок в місцевих курганах. Спеціально сформовані та висушені, вони потрапили до раціону римських легіонерів, які дві тисячі років тому завоювали Придунав'я та розташувались у гарнізонах місцевих фортець. В давньоримські часи для відділення сиру від сироватки використовували спеціальну «бриндизійську тканину» (від місця її виробництва – міста Бриндизіум в Італії) – можливо слова бринза походить від неї. Достеменно відомо, що в 14 столітті бринзою в Південній Європі називали «волоський сир».

Неможливо уявити бессарабську бринзу без солі та спецій, теж місцевих. **Сіль** тут видобували з давніх-давен в місцевих причорноморських лагунах-лиманах. Вона завжди була тут в достатку, тому цей консервант використовується у більшості місцевих страв. Сіль видобували зазвичай влітку, коли вода випаровувалась з лиманів і кристали випадали в осад.

До бринзи використовують в Параталасії різноманітні спеції. Гострий чи солодкий червоний перець, і звичайно ж мірудія. **Мірудія** – це суміш місцевих висушених трав, виділяється з яких своїм ароматом найбільше гуньба сінна (пажитник, фенгурек).

Солона бринза з мірудією смакує до більшості страв. Приємно куштувати її зі свіжим хлібом, з помідорами, з мамалигою. Обід з бринзою називається тут чабанським. Куштуючи ці бессарабські смаколики, віддаймо шану праці місцевих чабанів.

Від римлян і до наших днів. Найвідомішою давньоримською за походженням стравою в Параталасії є безумовно **плацинда** - слово йде від латинського *placenta* і вперше згадується в тратктаті Марка Порція Катона Старшого «Землеробство» (160 р. до н.е.).

Давньоримська плацинда – багат шаровий пиріг з сиром (творогом), обмазаний медом. Його випікали в римській печі під керамічною розпеченою кришкою. Одна порція такої страви важила майже десять кілограмів.

Цікаво, що найкращим для римської плацинди вважалося полб'яне борошно, яке відбілювалось... крейдою.

Дві тисячі років Параталасія стала частиною Римської імперії, легіонери отаборились на берегах Дунаю і Дністра. Згодом плацента трансформувалась в плацинду і стала символом місцевої кухні.

В Придунав'ї плацинда потрапила до традиційних кухонь різних народів. Болгари називають її **міліною** (або **баніцею**), гагаузи – **кирмою**, українці – **запіканкою**.

Запечена в традиційній печі, ароматна плацинда переносить нас за тисячі років до античності. Туди, де класики світової філософії творили сучасну європейську цивілізацію, куштуючи на обід ту ж страву, що і ми...

Експедиція 2, екологічна

До біосферного заповідника КАРАДАГ

БІОСТАНЦІЯ. Наукові дослідження Карадагу. ВЧЕНІ

ЗАЦІКАВИЛИСЬ кримською «Чорногорією» (так з турецької перекладається термін Карадаг) вже понад 200 років тому. Здійснюючи свою подорож по Причорномор'ю, німецький науковець, академік Санкт-Петербурзької Імператорської Академії Наук Петер-Симон Паллас у 1793-1794 роках звернув увагу на «конічні скелі, подібні до цукрових голів». Він же описав історичні старожитності Коктебельської та Отузької долин, які обмежують Карадаг із сходу та заходу. Окремо вперше звернувся до наукового дослідження Карадагу у 1891 році в невеличкому повідомленні геолог, князь Олександр Олександрович Прозоровський-Голіцин. Він вперше висловив припущення, що невластиві для Криму рельєфи Карадагу є залишками виверження палео-вулкану. І вже у 1897 році варшавський професор-петрограф Олександр Євгенович Лагоріо видав перший путівник по Карадагу.

Зацікавлення московського медика Терентія Івановича В'яземського докорінно змінило до того спорадичний характер вивчення Карадагу. У 1901 році, шукаючи місце для заняття науковими дослідженнями в даліні від галасливих міських кварталів, він придбав занедбану дачу на березі Чорного моря в Карадазькій долині і за підтримки іншого московського мешканця – професора фізіології Льва Захаровича Мороховця розпочинає будівництво санаторію та НАУКОВОЇ СТАНЦІЇ. Роботи розтягнулись більш ніж на десятиріччя – в березні 1914 року станція була в основному завершена і передана Товариству сприяння успіхам дослідних наук (при Московських Університеті та Вищому технічному училищі). Розпочинаються систематичні дослідження цієї місцевості, а станція по смерті 23 вересня 1914 року свого засновника Терентія В'яземського, отримала його ім'я.

Отримавши у 1928 році статус «Біологічної» та у 1937 році перейшовши в підпорядкування Академії Наук Української РСР, НАУКОВА СТАНЦІЯ ІМЕНІ Т.І.В'ЯЗЕМСЬКОГО стала однією з провідних дослідницьких установ Причорномор'я. Завдяки дослідженням першого директора станції Олександра Федоровича Слудського, за участі та під впливом ідей його вчителя геолога та палеонтолога Олексія Петровича Павлова, вже в 1920-х роках народилась концепція «Карадазького національного парку» - або ЗАПОВІДНИКА, який і був створений 9 серпня 1979 року. О.Павлов з цього приводу зазначав, що "оригінальні форми рельєфа та пейзажні красоти Кара-Дага можуть порівнятись з найпривітнішими куточками Йелоустоунського національного парку в США, а його учень вторив йому: "Близький той час, коли спеціально на Кара-Даг будуть приїздити туристи не лише зі всієї Росії, але й із Західної Європи та Америки".

Унікальність природного об'єкту приваблювала найвідоміших вчених протягом ХХ століття – геологів, біологів (зоологів, ботаніків та палеонтологів), археологів, і разом з ними художників, поетів та письменників. Унікальними стали дослідження лабораторій фізіології рослин, іхтіології, біохімії риб та біоакустики. На території станції був збудований перший в Радянському Союзі ДЕЛЬФІНАРІЙ (з 1977). На території заповідника існує ще дві наукові установи – АКТИНОМЕТРИЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ (з 1932), яка вивчає променисту енергію Сонця, впливи сонячної радіації на біологічні процеси, та РАДІОАСТРОНОМІЧНА ОБСЕРВАТОРІЯ (з 1964), що досліджує фізику планет та космогонію методом штучного місяця (діаметром 5 метрів цей диск розміщений астрономами на вершині Балали-Кая, яку видно ліворуч від дороги до Біостанції).

Окремих слів гідна унікальна БІБЛІОТЕКА, що розмістилась в стінах наукової станції. Її основу створив засновник установи Т.В'яземський – зібрав комплекти наукових видань Британської, Французької, Російської академій (починаючи від моменту їх створення у 17-18 століттях), повні збірки творів видатних вчених Бюффона, Ліннея, Геккеля, Пастера, Дарвіна, Сеченова,

Павлова та багатьох інших. Деякі із бібліотечних видань не мають аналогів на сході Європи.

Подорожуючи територією заповідника, ви неодмінно із захопленням сприймете науковий подвиг вчених, що так докладно вивчили минуле та сучасність дивного кутка кримської «Чорногорії».

ТЕРАСА КАРАДАЗЬКОЇ БАЛКИ БІЛЯ ПІДНІЖЖЯ ЛОБОВОГО ХРЕБТА. Археологічні дослідження. Територія Карадазького природного заповідника з давніх часів приваблювала людину не тільки мальовничими красвидами, але й можливостями оселитись та господарювати тут. Письмові джерела про місцеве населення сягають античних часів – і про них ми ще поговоримо принагідно. А от археологічним дослідженням на цій місцевості ще не виповнилось ста років – вперше у 1915 році геолог Олександр Слудський знайшов на березі ось там внизу кремінний ніж з добре відполірованими гранями. Згодом археологічні знахідки стали масовими – знаряддя праці від палеоліту до пізнього середньовіччя, залишки могильників, поселень, храмів, фортець та навіть середньовічного міста були знайдені на Карадазі та поруч нього. Для того, щоб уявити собі археологічні скарби, які подарував Карадаг науці, слід знати, що його площа – 28 квадратних кілометрів, з них 20 належать суходолу. Стародавня людина епохи кам'яного віку залишила 43 археологічних об'єкти, енеоліту та бронзового віку – 24 об'єкти. Від доби античності та раннього середньовіччя до нас дійшли та були досліджені 48 об'єктів, а від розвинутого та пізнього середньовіччя – 18. Загалом – 133 пам'ятки, тобто 6 пам'яток на один квадратний кілометр! Які ж знахідки були досліджені археологами?

Від найдавніших часів – доби кам'яного віку – археологи спромоглись дослідити залишки мисливських стоянок та окремі залишки примітивних знарядь праці та полювання. Вони стверджують, що вже 100 000 років тому люди часто відвідували Карадаг. Місцеві мінерали виявились придатними для

обробки, а урвища та вузькі тропи – для загінного та індивідуального полювання.

Неолітична революція 6000 років тому розпочала епоху домінування землеробства та скотарства в регіоні. Ліворуч ви можете бачити вершину Беш-Таш – в перекладі «п'ять каменів». Там знайдене одне із тимчасових поселень мешканців тогочасного Криму – так званих «збиральників мушель».

А прямо перед нами – ліворуч від групи скель Королівської свити – можна бачити найвищу вершину заповідника – гору Святу. В її схилах перший відомий з писемних джерел народ Криму – таври, від грецької назви яких пішла одна з назв півострова – Таврида, видобували матеріал для виготовлення ручних жорен, які вивозились далеко за межі Карадагу. Крім того, таври та їхні степові сусіди кіммерійці залишили по собі уламки кераміки, специфічні могильні кам'яні ящики, поселення, скотарські стійбища (кошари), дозорні пункти тощо. Саме тут за дослідженнями істориків проходила західна межа Боспорського царства. Античні географи, описуючи стародавню Таврику, згадували на місці сучасного Курортного та Коктебеля річку Істріан, «закинтий порт тавро-скіфів Афінеон» та місто Гермізії, а на місці Карадага – ймовірно гору Святу із святилищем Асклепія.

Карадаг був добре відомий візантійцям, русам, хазарам, булгарам, печенігам та іншим народам, які в добу великого переселення народів зустрічались з миром чи війною в причорноморських степах. І найвідомішою археологічною пам'яткою заповідника є середньовічне місто на плато Тепсень із залишками грандіозного християнського храму 8-10 століть – про нього та інші середньовічні пам'ятки Карадагу ми ще не раз згадаємо під час нашої прогулянки. Історики вважають, що городище Тепсень могло носити грецьку назву Фулі (і бути центром православної єпископії), а пізніше – італійську Поссідіма. Городище часів пізнього середньовіччя на місці сучасного Курортного ймовірно носило назву Каллітра (або Калліера в інших джерелах), а на узбережжі Карадагу генуезці виділяли мис Святого Іоанна.

ФІСТАШКОВИЙ ГАЙ. Як ви знаєте, вже 100 000 років Карадаг приваблює відвідувачів. Що ж в різні часи цінували мандрівники в цьому нагромадженні скель? Адже більшість назв місцевості дають нам враження, що Карадага люди скоріше боялись, пов'язуючи його з іменем Сатани (Шайтана) чи з Чорним (темним, злим) кольором.

За доби кам'яного віку первісні люди полювали на великі стада тварин, заготовляючи харчі на довгу зиму Льодовикового періоду. Скелі та урвища Карадагу та сусіднього Ечкідагу ніби пристосовані до цього. Навіть в часи Кримського ханства полювання на місцевих гірських кіз та інших тварин мало велике поширення (відомий з татарських легенд місцевий мисливець Алі). Також тут можна було видобувати придатне для обробки каміння, яке було основним матеріалом для виготовлення знарядь праці та полювання. 6000 років тому кліматичні умови сприяли збиранню на березі моря мушель, а 4000 років тому – випасання на схилах Карадагу домашньої худоби.

Найбільшим скарбом в Криму, безсумнівно, з давніх часів була прісна вода. І тут є чим «похвалитись» Карадагу та його околицям – глибокі балки, схили, вкриті лісом тощо дають можливість не менше 12-м джерелам нести спраглим людям цінну воду. Саме неподалік цих джерел – залишки стародавніх поселень, храмів, кошар. Привабливим виявився мікроклімат Карадазької та Отузької долин – вони ліворуч, якщо дивитись вгору на Карадазький заповідник. Тут виноград стигне швидше, ніж в сусідніх Коктебелі та Феодосії, і саме тут виноградарство з давніх-давен приносило високий прибуток мешканцям.

Ще піде мова про геологічні скарби Карадагу – згадаємо лише про коштовні та напівкоштовні камені, які ставали причиною «камінчикової хвороби» відвідувачів цього краю, а також цінний місцевий трас, що робить застиглий з його домішками бетон водостійким (про камінчики та трас ми ще поговоримо не раз). А ще Карадаг в XX столітті виявився невичерпним джерелом для творчого натхнення. Цей ресурс є сьогодні й найціннішим – натхнення отримаєте від Карадагу і ви.

ШАПКА МОНОМАХА ТА ТУМАНОВА БАЛКА. Окрема гора, що перед нами, в першій половині ХХ століття від науковців, які зайнялись дослідженнями Карадагу, отримала назву ШАПКИ МОНОМАХА. Назва ця очевидна – опушене хвоею підніжжя та оголена конічна верхівка дійсно нагадує регалію великих князів московських. Відомо, що вона була створена не раніше 14 століття, а назву отримала від родоначальника північної гілки Рюриковичів – давньоруської князівської династії. Мати цього князя Володимира була дочкою візантійського імператора XI століття на прізвисько «Мономах» - в перекладі з грецької «Єдиноборець». Обрамлена чорними соболями, вона зберігається в Московському Кремлі як найвідоміший символ російської царської влади.

Балка, що лежить ліворуч нашої тропи, носить назву ТУМАНОВА. Ми ще зустрінемось з нею не раз – адже наш шлях лежатиме до самих її вершин. Назва балки походить від прізвища землевласника – кримського вірменина за походженням Христофора Петровича Туманова. Він одружився у 1770-х роках на Софії – дочці останнього кримського хана Шагін-Гірея, та отримав в якості весільного посагу три села в Східному Криму, зокрема й цю місцевість. До речі, в Коктебелі в маєтку Туманових Софія проживала до своєї смерті, і там же була похована. Рід Туманових відіграв важливу роль в історії Криму – один з них заснував, зокрема, теперішню Універсально наукову бібліотеку імені І.Франка (Сімферополь).

ПАНОРАМНИЙ МАЙДАНЧИК НА КАРАГАЧІ – вид на Івана-Розбійника. Піратство на Чорному морі. Скільки існує мореплавання – стільки існують пірати. З романтичним ореолом пригодницького образу життя та незмінного кодексу честі піратів ми знайомі з класичних літературних, а тепер і кінематографічних творів. Реальність більш прозаїчна – частина піратів є звичайними грабіжниками-розбійниками, які в перегонах за наживою не зупинялись ні перед чим. Інші ж виконували місію таємної боротьби проти морських комунікацій сильної морської держави чи мстились за несправедливість з боку своїх кривдників. Наприклад, карибські пірати

підтримувались Англією та Францією з метою послаблення Іспанської морської могутності. Так само в Східній Європі виклик морській могутності Османської імперії за підтримки Венеції, Австрії, Польщі, Росії кинули запорозькі та донські козаки. Через поширене християнське ім'я «Іван» кримські мусульмани називали усіх козаків «іванами», а оскільки козаки понад два сторіччя (починаючи з 1490 року – першої про них згадки) займались піратством на Чорному морі, то постраждалі турки називали їх «харцизами-іванами» (тобто, «розбійниками-християнами»). А в українській мові слово «харциз» стало відгоді означати відчайдушно сміливу людину. Запорозькі «пірати», яких проклинали мешканці Османської імперії, славились в християнських країнах, які страждали від османського ярма, зокрема втрачаючи щорічно тисячі людей у війнах та «полюванні на живий товар» з боку османів та їх васалів.

Погляньте вниз – перед нами височенна скеля, яка з моря нагадує людину у високій шапці з мішком за спиною. Важко повірити – її висота 81 метр (вище 30-ти поверхового будинку!) Вона прикриває зі сходу вхід до невеличкої бухти з назвою Розбійницька (турецькою Харциз-Ліман). Кразназвці вважають, що тут запорожці очікували на турецькі кораблі чи готувались до нападу на сусідню Кафу-Феодосію (яку неодноразово штурмували і захоплювали). Але розміри бухти дуже маленькі – а флот запорожців, наприклад, який на чолі з легендарним гетьманом Петром Сагайдачним штурмував Кафу у 1616 році, складався з 200 кораблів довжиною до 20 і шириною до 5 метрів. З екіпажем кожного корабля в 50 воїнів, така армада несла десант кількістю 10 000 козаків! Звичайно, що сховатись в Харциз-Лімані їм би не вдалось, та цього й не потрібно було – швидкісні запорозькі кораблі нападали раптово і неочікувано. Можливо, поодинокі відсталі човни й переховувались під Карадагом, і саме з цим випадком пов'язані назви бухти та скелі. Чи не тому турки прозвали місцевість Чорною та Шайтановою?

Цікаво й те, що в перше десятиріччя існування Карадазької біостанції (у 1914-1920) її перший директор Олександр Слудський в Розбійницькій бухті

віднайшов після дощу шар сухої землі. Виявилось, що це свіже поховання невідомого чоловіка. Загадковими були і обставини вбивства – обличчя трупа було стерте до невпізнанності камінням. Поліція опитала захоплених в акваторії турецьких рибалок (вони нелегально займались промислом в околицях), але справу так і не було розкрито. Можливо відтоді з'явилась легенда про те, що в Розбійницькій бухті була схованка контрабандистів – про це можуть непрямо свідчити знахідка в одному з морських гротів скрині зі срібним посудом.

Історія пошуку пуцолани. Перший путівник Карадагом був опублікований у 1897 році. Його автор – геолог Олександр Лагоріо – звернув увагу на туфи, що були знайдені на вершині гори Свята. В 1905 році професор Карл Іванович Богданович запропонував використовувати карадазькі туфи в якості добавок до гідравлічного цементу. В тому ж році інженери Лямін і Круссер на горі Свята віднайшли туфи, які були на їхню думку подібні до неаполітанської пуцолани (від міста Поццуолі неподалік Неаполя, Італія). В 1910 році для дослідження та видобутку цього мінералу було створено акціонерне товариство «Російська Пуццолана». Біля гори Святої пошуки тоді не увінчались успіхом. Ліворуч від скелі Іван-Розбійник ви бачите ще одну бухту – її назва Пуццоланова. Тут інженер Миколай Козловський дослідив схили та вказав на доцільність видобутку туфа. Однак властивості матеріалу не відповідали вимогам – тобто місцевий мінерал пуццоланою не виявився. Проте назва за бухтою закріпилась, як свого часу за Америкою закріпилась назва Вест-Індія через помилку Колумба. Щоправда, видобуток туфів на Карадазі в промислових об'ємах все таки розпочався у 1927 році, проте в іншому місці – на схилах гори Свята.

Туфовий гребінь. ХРЕБЕТ ХОБА-ТЕПЕ. Погляньте на нагромадження скель прямо перед нами. Це славнозвісний ХРЕБЕТ ХОБА-ТЕПЕ, що є перлиною Карадазького заповідника. В перекладі з південно-бережного діалекту татарської мови це «Вершина з печерами». Тут дійсно подорожні можуть знайти декілька заглибин, в яких сховатись від рідкісного дощу чи іншої негоди мали

можливість тоді, як туристична тропа проходила в саме серце височини. Зараз через аварійність цієї тропи шлях туди перекритий.

Про Хоба-тепе з моря поет та художник Максиміліан Кірієнко-Волошин писав:

Немов зруйновний готичний храм,
Зубці якого непокірно встали,
Немов базальтове казкове багаття,
Яке здійняло полум'яні скали, -
Із тої темряви, над морем, в далині
Встає стіна...

Таке порівняння з руїною творіння людських рук дало назву частині Хоба-тепе, яка схована від нас за гребінем. Це так зване Мертве місто – тут можна оглянути справжні вежі, немов пройтися вулицями серед високих руїн будинків та храмових колон. Не переплутайте цю природню дивину із справжніми мертвими печерними містами гірського Криму.

ПАНОРАМНИЙ МАЙДАНЧИК З ВИДОМ НА ЗОЛОТІ ВОРОТА.

Золоті ворота. Карадазький заповідник неповторний як з суходолу, так і з моря. Наскільки ж він різний згори та знизу! Ось додолу ви бачите маленьку скелю з аркою посередині. Чи повірите, що висота її 25 метрів над рівнем моря? Лише з корабля впритул можна пересвідчитись у справді містичності цього символу Східного Криму. Ви вже не раз бачили його на буклетах, в літературі та на сайтах про Карадаг. Це – Золоті ворота. Назва така дана лише сторіччя тому – до того морська брама звалась по тюркськи Шайтан-капу («ворота Шайтана-Сатани»). У 1820 році молодий Олександр Пушкін оглянув це диво природи, яке, до речі, зовсім не змінилось з того часу. Згодом на полях чернетки поеми «Євгеній Онегін» поет зобразив незабутній образ, змалювавши навколо танцюючих чортів та відьму. Назву ж «Золоті» ворота отримали на думку краєзнавців, бо на заході сонця вони з боку моря ніби блищать золотом. Щоправда, болгаро-переселенці до Коктебеля у XIX столітті вимовляли як

«Злата» слово «Зла» - що близько до епітету Шайтан. І ще – Золоті ворота – це парадний в'їзд до Константинополя-Царгорода, і за аналогією – до Києва доби Ярослава, та до інших давньоруських міст. Можливо, саме така назва найкраще личить брамі до казкового Карадагу?

ПАНОРАМНИЙ МАЙДАНЧИК НА ХОБА-ТЕПЕ. Міфи та легенди Карадагу. Жоден природний об'єкт Криму не може порівнятись із Карадагом за кількістю міфів та легенд. В міфології «кримської Чорногорії» є все – від хтонічного морського звіра – до ідеального храму миру, від історій про палке кохання – до сюжетів про самопожертву і святість. Чимало легенд породжує Карадаг і донині – відвідавши його ви долучились до цього процесу. Але про все по порядку...

Давньогрецька міфологія дала нам приклад класичної космогонічної системи, яка пояснює навколишній світ та узгоджує його з життям маленької людини. Неодмінний сюжет – це подорож до потойбічного світу – Аїда – тобто пекла. На Карадазі є свій Аїд – Ревучий грот, який ми ще побачимо. Герой «Іліади» Ахілл за переказами отримав свій непробивний панцир, коли його мати, тримаючи за п'яту, скупала хлопчика у водах до прикордонної річки Аїда – Стікса...

Ще один сюжет – подорож, мандри героя в пошуках якогось скарбу чи втраченої батьківщини. Багато хто запевняє – тільки на Карадазі Одісей міг зустріти циклопа Поліфема та уявити скам'янілих товаришів його. До речі, одна з татарських легенд оповідає про одноокого карадазького велетня-людожера, якого хитрістю ув'язнили в глибокій печері хлопець та його наречена.

А ось чим не казка про розбійника з друзями, який сховав в печері золото? Як оповідають, це сталося у 1840-х роках. Останній кримський джигіт Алім зібрав шайку (40 розбійників?) та грабував багатіїв, роздаючи багатства бідним (чим не Робін-Гуд?). Звели зі світу хороброго Аліма місцеві мурзакі (багатії – чим не випадок із Олексою Довбушем чи Устимом Кармалюком), а

скарби його, начебто, заховані в одній з печер (одну з Алімових печер показували на північних схилах Карадагу).

В іншому оповіданні про отузького (зараз село Щебетовка на північ від Карадагу) мисливця Алі підступна молодиця спокушає героя до вбивства молодих козенят, а той, здійснивши такий гріх, йде з дому й стає дервішем – мусульманським монахом. Інша легенда із селища Отуз (Щебетовка) оповідає про цигана-коваля, який продав душу дияволу (Шайтану), і спричинив до смерті своєї дочки та її нареченого (чим не карадазький Фауст на пару з Ромео та Джульєстою?).

Ще одна історія – про Кемаль-бабу, який став святим (азізом по-арабськи). Він був праведником і не піддався на спокусу з боку місцевого поміщика-мурзака. Коли ж помирав – метнув свого посоха на гору Карадаг, де почало бити джерело. Там і поховали святого Кемаль-бабу. Могила його стала центром паломництва – усі, хто хотів вилікувати важкі хвороби, приходили сюди, підіймались на вершину гори, яка нібито з того часу стала зватись Святою («Азіз»). Прочани прив'язували до огорожі могили частину свого одягу – ця могила й досі височіє на самій вершині гори...

Християнська легенда оповідає про карадазькі дзвони, що з під землі дзвонять в пасхальну ніч. Цю легенду пов'язують із Святим Стефаном Сурозьким (тобто, Судацьким – Сурож це одна з середньовічних назв Судаку), якого ув'язнив візантійський імператор за непослух і стратив... А на Карадазі та в околицях знайдено залишки дванадцяти християнських храмів...

Багато ще легенд і міфів дбайливо оберігає Чорна гора. Усі світові сюжети можете знайти в цій міфології...

ПІВДЕННИЙ ПЕРЕВАЛ. КУЛЬТОВІ ОБ'ЄКТИ КАРАДАГУ.

Ліворуч здіймається найвища гора заповідника – Свята, яку в давнину звали Карадагом (або Біюк Карадаг – Великою Чорною горою). Неподалік її вершини – могила мусульманського святого – азіза Кемаль-баби. Дехто з істориків вважає, що на тому місці ще стародавні таври спорудили жертвник, а в

античності існувало святилище бога-лікаря Асклепія. Ще лівіше – верхів'я добре відомої нам Туманової балки. На тому її боці розташоване найвідоміше джерело Карадагу – Гяур-Чешме («джерело невірних», тобто християн). В Османській імперії населення ділилось на дві частини – мусульман та гяурів (християн та представників інших сповідань). Гяури платили особливі податки, проте особливо не переслідувались. Назва джерела стає зрозумілою, якщо знати про розташовані в 400 метрах ближче до Південного перевалу руїни давнього монастиря Святого Петра (14 століття). До монастиря йшов від джерела водогін. Зараз руїни настільки поросли кущами та травою, що знайти їх неспеціалісту буде неможливо.

Взагалі, якщо узагальнити інформацію про культові споруди на території заповідника, стає зрозумілим, чому головна вершина Карадагу зветься Святою. Саме так іменується й славнозвісний Афон – Агіос Орос – Свята гора. На Карадазі лише залишків християнських храмів на сьогодні знайдено дванадцять... Це згаданий монастир Святого Петра під горою Святою, монастир Георгія Побідоносця в урочиську Монастирчик, невідомого монастиря біля джерела Карагач-Бугаз (13-14 століття), монастир Святого Стефана в Золотій балці (14-16 століття; він же – вірменський монастир; у 1860-х ще можна було побачити напівзруйновану апсиду його храму), церква в урочиську Інжир-Агач (біля джерела Кільсе-Чокрак). Відомі також залишки храму в околицях села Курортного (на березі моря на горі Кордон-Оба, в центрі міцного замку, руїни якого було видно ще у 19 столітті). Найбільше ж культових споруд знайдено на городищі Тепсень (8-10 століття) – тут письмовими джерелами згадуються храми Святого Дмитра та Святого Георгія, а археологи розкопали залишки 6-х храмів. Серед них – грандіозна для свого часу базиліка довжиною 31 метрів та шириною понад 24.

Ще одне порівняння. На Афоні зараз існує 20 монастирів. Це найвідоміший християнський монастирський комплекс. На Карадазі знайдено

залишки 12 храмів та монастирів. Принаймні, достеменно одне – кримська Свята гора не має собі рівних на півострові!

СКЕЛЯ СФІНКС (ШАЙТАН ПАРМАК). ТОПОНІМІКА. Перед нами один з найвідоміших природних об'єктів Карадагу – Палець Сатани (Чортів палець – це не зовсім точний переклад, бо в турецькому оригіналі – Шайтан-пармак). Ще одна назва скелі – більш сучасна – Сфінкс. Зверніть увагу, що подібність на Сфінкс скеля має тільки з цього ракурсу, коли верхівка нагадує голову жінки, а сусідній материк – немов тіло лева. Інші ознаки Сфінкса – орлині крила та бичачий хвіст – можна домалювати в уяві. В буквальному перекладі з грецького Сфінкс – «та, що душить» (це міфічна істота з Давнього Єгипту), і назву цю дали скелі туристи достатньо недавно. А от з інших сторін скеля безумовно вражає своєю монументальною скерованістю в небо – аналогія з перстом Сатани дійсно влучна. І тут саме час було би розповісти про те, як з'явилися назви таких от скель, балок та гір Карадагу.

Топоніміка – це наука про назви місцевостей. Вона говорить про те, що більшість назв з'являються у зв'язку з іншими, тобто в системі. Також закон топоніміки – кожний народ в своїй мові намагається адаптувати іноземні назви, пояснити чи розшифрувати їх. Район Карадагу протягом тисяч років заселявся та освоювався великою кількістю народів – нашарування назв є свідками багатонаціональної історії регіону. Найдавнішими назвами, які дійшли до нас, є турецькі та татарські (тобто, тюркські). Ані грецькі, ані вірменські, ані італійські, ані інші (таврські, кіммерійські чи скіфські) не збереглися. Можливо, деякі тюркські назви – це переклад попередників, проте історики не знайшли достовірних джерел для висвітлення цього питання.

Слід зазначити, що тюрки – це ціла сім'я мов, до якої належали і стародавні болгари, хазари, печеніги, анатолійські турки, ногайці, татари, кримчаки та караїми. Відмінності між цими мовами бувають дуже значні. Тому однозначне тлумачення назвам тюркського походження дати важко. Тюрки не лише займалися на Карадазі скотарством, виноградарством, садівництвом, але й

застали християнське населення – греків, італійців, вірмен. Так з’явилися назви «Сад Невірних» (Гяур-Бах), «Церковне джерело» (Кілісе-Чокрак) та багато інших. Сама назва Карадаг (Чорна гора) теж тюркська. В усіх мовах семантика, тобто значення, слів не завжди буквально. От і чорний – не обов’язково значить колір. Наприклад, «кара-агач» - це не просто чорне дерево, а сорт дерева (іноді вказують, що це в’яз), а іноді – ліс з таких дерев. От і «Карадаг» - це може бути і «лісова гора» (темна на фоні безлісних навколишніх гір), і «темна гора» (тобто, належна темним силам) тощо. Дехто взагалі вважає, що це калька, принесена з собою переселенцями з Анатолії (вони оселились в Криму після 1475 року) – немовби на батьківщині турків оточували деякі назви – і вони перенесли їх на об’єкти в новому краї.

У 19 столітті турецько-татарські назви були доповнені болгарськими – до Коктебеля переїхали з балканського села Граматиково слов’янські поселенці. З’явилась Золота балка, гора Ізсипана крана тощо. Тоді ж за належністю різним власникам стали називатись урочиська – наприклад, Туманова балка.

Наступні хвилі зміни та надання безіменним об’єктам назв пов’язані із «завоюванням» Карадагу науковцями (із заходу на чолі з Т.Вяземським), поетами та письменниками (зі сходу на чолі із М.Волошиним – про цих завойовників трохи згодом), радянською адміністрацією (з 1944 перейменовані населені пункти та деякі природні об’єкти) та туристами. Ці чотири хвилі переважно пов’язані із російськомовними назвами, і зараз частково відкориговані в україномовному звучанні (наприклад – Курортное – Курортне). А «називання» карадазьких місцевостей продовжується – адже поки є ще хоч одна безіменна скеля та одне безіменне дерево – людська фантазія та потреба в орієнтуванні продовжуватимуть народжувати їм назви!

ПАНОРАМНИЙ МАЙДАНЧИК НА МАГНІТНОМУ ХР. КІММЕРІЯ У ТВОРЧОСТІ ПОЕТІВ І ХУДОЖНИКІВ. Завдяки Гомеровій «Ілліаді» та Говардовому «Конану-варвару», назва Кіммерії відома всьому світові. В античності так звали північні області відомого тоді світу – тобто

Причорноморських степів. Край цей, на думку греків, «вічно вкритий туманом та хмарами: сонце яскраве там ніколи не блисне промінням своїм, ані світлом». Відомі з археологічних та стародавніх писемних джерел, легендарні войовничі кочові кіммерійці жили в Криму три тисячі років тому. Саме їх ім'ям стали називати російські художники, поети та письменники Срібного віку (початок ХХ ст.) легендарне минуле Східного Криму. Один із «відкривачів» Кіммерії Максиміліан Кірієнко-Волошин писав, що зве так «східну частину Криму від давнього Судака до Керченської протоки, на відміну від Тавриди – західної частини півострова». Це був переважно поетичний образ, умовність якого визнавали ті, хто стали звати себе кіммерійцями у ХХ столітті.

Ще наприкінці ХІХ століття виникла школа живопису (переважно, пейзажного), що отримала назву Кіммерійська. Вперше зображуючи Карадаг, найвідоміший художник цієї школи та одночасно її засновник Іван Айвазовський (вірменин за походженням) відводить горам роль фону для морської стихії. Його наступник Адольф Фесслер малював хребти палеовулкану театральними декораціями. Кірієнко-Волошин в акварелях передав «душу готичних руїн» Карадагу. Гра його фантазії створює образ легендарної Кіммерії. В творах Костянтина Богаєвського Кіммерія сягає піку своєї фантастичності, і перед нами постає не тільки сам Карадаг, але й уявні кіммерійські міста – квітучі, але безлюдні (людина в цих пейзажах просто не зображується – тільки стихія одвічної природи та витвори рук людських – надто слабких перед могутністю Творця Світу).

Вже згадуваний не раз МАКСИМІЛІАН КІРІЄНКО-ВОЛОШИН (друзі звали його Максом) став справжнім відкривачем Карадагу для російських митців. Він походив по батьку із роду запорозьких козаків (волошин на староукраїнській мові – людина з Валахії – сучасної Румунії; колись предок Максиміліана прийшов до козаків саме звідти). Матір його – німкеня – до своєї смерті у 1923 році займалась розбудовою дачного будинку в Коктебелі, до якого ще у 1907 році переїхав її син. Зараз ви можете побачити цю двоповерхову

будівлю на набережній – до нього прибудована вежа, а другий поверх обіймає майстерня господаря. Ще за життя «Макса» цей будиночок перетворився на Будинок Поета, який відвідали майже усі митці Срібного віку російської літератури. Чого варті тільки імена друзів та гостей Волошина, які отримали від Карадага та Коктебельського пляжу величезну дозу натхнення: Йосип Мандельштам, Максим Горький, Олексій Толстой, Михайло Булгаков, Олександр Грін, Марина Цветаєва, Микола Гумільов, Михайло Зощенко, Корній Чуковський та безліч інших...

Усі ці зірки першої половини ХХ століття за образним виразом Кірієнко-Волошина перехворіли в Коктебелі двома хворобами – спочатку «сонною», а потім «камінчиковою». Потрапивши до тихого села на березі моря поруч Карадазького кам'яного дива, гості Макса спочатку довго відсипались. А потім за прикладом гостинного господаря одягали простий купальний одяг та відправлялись до народженого в надрах Карадазького вулкану коктебельського пляжу – і тут вони знаходили сотні й тисячі найрізноманітніших камінців – дорогоцінних та напівдорогоцінних. Але, що найважливіше, таких, що будили фантазію. Склалась справжня мистецька класифікація цих «коктебельських камінців». «Лягушками» звали камінці із маленькими очками – це могли бути і халцедони, і багато інших видів породи (найбільше їх було в бухті прямо під нами – вона й досі зветься Лягушачою). «Собаками» гості Волошина називали переважно зелені й непрозорі гальки. «Полінезійці» - це коричнево-червоні поліровані глини з чорним малюнком. «Фернампікси» - прозорі камінці, одягнуті в яскраву «сорочку». «Чудаки» (Диваки) - камінці найрізноманітніших форм та окрасів, що вирізнялись від інших якою-небудь особливістю. Справжніми талісманами були «Курячі боги» - будь-які камінці із отвором посередині. Куриних богів носили на мотузочці в кількості семи «на щастя».

Відпочивши «у Макса», митці повертались до своїх домівок натхненні та сповнені ідей. Сам Волошин назавжди оселився в будь-якому Коктебелі – за містом ви бачите узвишся та мисок – це гора Кючюк-Янишар. На ній за заповітом і

було поховано Кірієнко-Волошина у 1932 році. А навпроти – дивлячись на скелю Кок-кая з боку Коктебеля – тобто прямо під нами – проглядається звернений до неба силует «Макса» із неодмінною зевсовою бородою – зверніть на нього увагу після спуску з Карадагу...

СТАНЦІЯ ФОНОВОГО ЕКОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГА. К.ПАУСТОВСЬКИЙ. Відомий радянський журналіст та письменник Костянтин Паустовський у 1940 році відпочивав на Карадазі та мешкав у будиночку, який стоїть ліворуч від нашого шляху додолу. Зараз там розташована Станція екологічного моніторингу, а саме місце зветься нижніми терасами – зверніть увагу на руїни навколо – це залишки нижньої частини комплексу з видобування карадазького трасу, про який ми говорили раніше. У 1920-1930-х роках в схилах гори Святої видобували цей матеріал за допомогою динаміту, потім транспортували донизу спеціально збудованою канатною дорогою та везли до Новоросійська на завод з виробництва водостійкого цементу.

Костянтина Паустовського Карадаг надихнув на главу в повісті «Чорне море». В ній він заворожено оповідає про місцеві камінчики, про бухточки, до яких відправився якимось на човні із двома товаришами. Розповідає він в повісті і про хворого «карадагізмом» французького туриста Бертело. Він довго перебував в Ялті, але потрапивши до Карадагу був вражений «сухістю і простором... суворих гір, неба, трави, повітря та моря». Наступного року француз повернувся до Карадагу. Він намагався проникнути до гір з суходолу самотужки – і хоч його попереджали про небезпеку – вирушив в путь. «Був сильний вітер. На одній з гострих вершин на Бертело напали гірські орли. Відбиваючись від них, він втратив рівновагу і впав у прірву. Тіло його знайшли не скоро...»

Таких сухих і вражаючих оповідань про долю відчайдушів, які кидали виклик Карадагу дуже багато. Слід пам'ятати, що оманлива Чорна гора не даремно оточена зі всіх боків містичними «чортовими» назвами – вони ніби попереджають відвідувачів про небезпеку. Головна небезпека все ж таїться не в

горах, а в самих людях, які в перегонах за адреналіном втрачають голову в переносному та буквальному сенсі цього виразу.

ГОРОДИЩЕ ТЕПСЕНЬ. Ліворуч над нами плато, яке татари назвали Тепсень – тобто «блюдо», «блюдце». Площа цієї височини 20 гектар. Починаючи з 1929 року археологи розкопали на Тепсені залишки середньовічного міста, про яке досі точаться суперечки. Основна проблема – чи можна ототожнити це поселення із відомим з візантійських джерел містом Фулли – центром християнської єпархії у 8-10 століттях.

Достеменно відомо, що місто було засноване ранньосередньовічними болгарами (тюркомовним народом, який згодом створив на Балканах разом із слов'янами свою державу, що існує і донині), входило до складу Візантійської та Хазарської імперій і було зруйноване в результаті нападу кочовиків-печенігів у 10 столітті. Місто площею 17 гектар було досить великим як на свій час – для порівняння, столиця Київської Русі часів князя Володимира Київ мав дитинець (тобто, укріплену цитадель, в якій мешкали князь та бояри з дружиною-військом) площею 10 гектар.

У 14-15 столітті життя на Тепсені відновилося, проте містечко Поссідіма (інші дослідники вважають, що Каллітра або Каллієра), що належало до володінь італійського міста Генуя, було значно меншим за свого попередника.

З шести розкопаних християнських храмів найбільший мав розміри 31X24 метри – наприклад, головний храм середньовічної Русі Софія Київська, збудований через два століття, має розміри 55X42 метри. В місті знайдені залишки вулиць, прямокутних двокімнатних цегляних будинків, господарський інвентар (керамічні вироби, кам'яні жорна, залізні коси, ножі та інші інструменти). Місцеві мешканці займались ремеслами, виноробством. Ближче до моря розташовані портові споруди – зокрема залишки причалу.

Зараз це мертве місто перебуває під охороною українського законодавства – археологи продовжують роботу з дослідження подробиць життя середньовічних «тепсенців».

МИС МАЛЬЧИН. Назва мису походить від тюркського слова «мал» - тобто худоба. Суфікс «-чи» означає професію – тобто «пастух, чабан». Напевно, тут розташовувалось невеличка кошара чи місце, куди зі схилів Карадагу приганяли на ніч худобу чабани. Археологи знайшли на мисі залишки рибальського селища 8-10 століть – це було поселення-супутник середньовічного міста на узвишші Тепсень. На березі моря були знайдені залишки причалу, а трохи далі – сліди аварії корабля.

БУХТА ЛІВАДЦЯ. Назва бухти походить від грецького слова «луг» - адже над морем невеличка площадка добре зрошувалась джерелом, що било зі скелі. Догори піднімається одна з небагатьох небезпечних стежок, що на них так багато загинуло самостійних туристів та навіть досвідчених скелелазів.

БУХТА БАРАХТА. Про цю бухту складено одразу декілька легенд, які оповідають переважно про походження її назви. За однією з них, Володимир Маяковський вигадав таку благозвучну назву – вона згадується в його поемі «Хорошо». Проте поет ніколи не бував на Карадазі, та й назва виникла ще до Першої Світової війни. За іншою легендою, назву вигадав Максиміліан Кірієнко-Волошин. Ще одна версія пов'язує назву із колективною творчістю – начебто під час змагання за першість висадки на пляжі бухти було перекинута човен і його пасажир «барахтаючись» вийшли на узбережжя.

РЕВУЧИЙ ГРОТ. В глибині затисненої кам'яними плитами бухти ви бачите чорний отвір Ревучого гроту, який наче втягує в себе, відкриваючи вхід до темного Підземного царства. Кірієнко-Волошин на початку ХХ століття дав цьому гроту ще одну влучну назву – Вхід в царство Аїда. Сюди під час однієї з численних прогулянок взяв він із собою ще молоду й мало відому поетесу Марину Цветаєву, яка залишила яскраві спогади. «А це, Марина, вхід до Аїда. Сюди Орфей заходив за Еврідікою» - вимовив Максиміліан і скерував човен в саму глибину гроту.

КОРНІ ВУЛКАНУ ХОБА-ТЕПЕ. Ось перед нами грот Шайтана – названий на честь скелі, що звисає вгорі. Саме тут на думку геолога

В.І.Лебединського знаходився вихідний канал вулкану. Попереду встає з моря на висоту 380 метрів скеля Маяк (ще одна назва – Великий Бакланячий базар). Маяком звать цей кам'яний гігант не випадково – він з давніх давн був орієнтиром для мореплавців. На вершині під час зйомок відомого радянського фільму «Людина-амфібія», знятого переважно на Карадазі у 1961 році, було зведено будинок доктора Сальватора – батька Іхтіандра, а під нею – нора самого героя фільму.

СКЕЛЯ ЗОЛОТІ ВОРОТА. Навпроти Золотих воріт видніється Прикордонна бухта – таку назву дав їй Франц Юлійович Левінсон-Лессінг. Він зафіксував тут межу поширення сплітів, що утворюють нижню частину хребта Карагач. Проте пізніше встановлено, що спліти зустрічаються й далі – у Левовій бухті. Проте назву вже не міняли, як і назву сусідньої Пуццоланової бухти.

СКЕЛЯ ЛЕВІНСОН-ЛЕССІНГА. Видатний російський та радянський вчений Франц-Юлійович Левінсон-Лессінг – академік АН СРСР, ректор Петроградського політехнічного університету. Він зробив неоціненний внесок у розвиток петрографії, яку в одному з його робіт 1920-х років радянський цензор виправив з пересердя на «ленінграфію».

КУЗЬМИЧЕВІ КАМЕНІ. Це велика скеля, що на двадцять метрів висунулась в море. У 1920-х тесля з біостанції на прозвисько Кузьмич постійно відвідував цю місцевість із вудкою – на його честь скелю так і прозвали «Кузьмичовою». Поруч з води стирчать камені-гриби, підточені морем – їх теж за близькістю звать «Кузьмичовими».

Екскурсія 3, еко-історична

Регіональний природний парк Кінбурнська Коса

ДНПРО-БУЗЬКИЙ ЛИМАН. З давніх-давен Дніпро-Бузький лиман приваблював мореплавців – мандрівників, які шукали пригод чи здійснювали героїчні подвиги, рибалок, купців, які намагались потрапити в глибину континенту місцевими річками, переселенців з далеких країв. Кам'яні деталі від якорів – ось єдиний слід цих піонерів, які понад три тисячі років тому вже відкрили для себе вхід до двох великих річок Центрально-Східної Європи. Цей регіон потрапляє до давньогрецьких міфів щойно в VIII столітті вдалося налагодити регулярні каботажні шляхи сполучення і досягти з місцевими народами взаємовигідних угод про торгівлю і співпрацю. Геракл (або Таргітай скіфською мовою) став тоді в міфах прародителем місцевих скіфів, зустрівшись на березі лиману із змісною царицею місцевих степів. Саме тут за легендами легендарний Ахіллес тренувався в бігу піщаними берегами, а один із семи мудреців Давнього світу, скіфський царевич Анахарсіс саме до гирла лиману прибув після своєї довгої мандрівки античним Середземномор'ям. Слідами цих легендарних героїв та мудреців прибули з Мілету у VII столітті перші переселенці, які заснували спочатку поселення на острові Березань, а згодом – місто-державу Ольвія (в перекладі – Щаслива), якій судилося стати найвизначнішим античним містом на теренах Північного Причорномор'я. Греки звали тоді Південний Буг Гіпанісом (кінською річкою), а Дніпро – Борисфеном (за однією з версій – «Річка з півночі»), звідси й друга назва Ольвії – Борисфеніда. Давньогрецькі вітрильники з вантажами вина, олії, оливок, зброї та столового посуду через лиман потрапляли до варварської Скіфії – Ольвія була торговельною брамою до цієї казкової для греків країни, багатой на хліб, мед та рабів.

Велике переселення народів змістило торговельні шляхи, і надовго Дніпро-Бузький лиман виявився периферією для цивілізованого світу. Тут стало

небезпечно плавати купцям – натомість пірати та розбійники облюбували місцевість і робили звідси напади на береги Чорного моря. На острові Березань археологи віднайшли рунічний камінь, що встановили скандинавські воїни у VIII столітті, а згодом цей край під назвою Білобережжя потрапив до киево-руських літописів. За повідомленнями хроністів, Білобережжя перетворилось на один з важливих стоянок під час подорожі шляхом «з варяг в греки» (із Скандинавії до Середземномор'я). Тут зимував перед своєю загибеллю войовничий князь київський Святослав, «перший козак», як його прозвали історики XIX століття. Під захистом київських князів торговельні зв'язки відновились – з'явився руський порт Олешня (в гирлі Дніпра) – товари та мандрівники з Візантії на торгових дромонах прибували сюди і далі слідували під охороною руських дружинників до Дніпровських порогів (зараз затоплені, між містами Дніпропетровськ та Запоріжжя) і вище, де подорож ставала безпечною. У XII-XIII століттях лідерство в мореплаванні захоплюють італійці – міста Генуя та Венеція починають активно освоювати причорноморські ринки. Вони домовились із новими володарями причорноморських степів – ханами Золотої Орди – і налагодили зв'язки з далеким Китаєм. В цей час суднопластво по Дніпру значно скоротилось – маршрути купців проходили тепер Дністром чи Доном. Є дуже мало свідчень про суднопластво Дніпром в два століття після монгольської навали, натомість наступна епоха стала часом підвищення ролі Дніпро-Бузького лиману. Саме тут вперше у 1492 році відбулась морська операція українських козаків, які атакували османський військовий корабель.

На довгі триста років Лиман (так спрощено звали Дніпро-Бузький лиман тогочасні мандрівники, наприклад француз Г. Боплан) став ареною запеклих боїв та сутичок. Базуючись на фортецях Очаків, Кінбурн, Березань османський флот намагався не допустити в Чорне море український козацький, а згодом російський регулярний флоту, що підривали економічну монополію Османської імперії на причорноморських ринках. Натомість українські козаки чи не щороку сотнями своїх кораблів-чайок спускались до Лиману і оминали чи вступали в бій

з османським флотом. У 1737 році Очаківська та Кінбурнська фортеці вперше були захоплені російською армією та українськими козаками, проте турки-османи повернули їх до свого володіння в результаті мирної угоди 1739 р. Лише після довгої облоги 1788 р. російській армії вдалося вдруге взяти фортецю Очаків і приєднати Лиман до Російської імперії. Перед цим майже рік на Лимані точились грандіозні морські баталії – османський флот в трьох з них зазнав поразки і відступив до Чорного моря. Цікаво, що на російській стороні в баталіях брали участь засновник американського військово-морського флоту Джон-Поль Джонс, німецький принц Насау-Зінген, козацький отаман Сидір Білий, а в першій облозі Очакова 1737 – славнозвісний байкар барон Мюнхгаузен.

Контроль над гирлом Лиману Російська імперія втратила на короткий час у Східну (Кримську) війну в 1855 р., коли англо-французька ескадра зруйнувала фортецю Кінбурн. Надалі значних бойових дій в районі Лиману не велось до Громадянської війни 1918-1921 і до Другої Світової війни – у 1941 та 1944 роках. З побудовою шлюзів на Дніпрі у 1932 та відновленням їх у 1947 судноплавство Лиманом значно активізувалось, проте це вже зовсім інша історія...

ОСТРІВ ПЕРВОМАЙСЬКИЙ (МАЙСЬКИЙ?) Оборона гирла Дніпро-Бузького лиману була важливим завданням спочатку Османської імперії, що намагалась закрити вхід до Чорного моря українським козакам, а згодом – Російської імперії та Радянського Союзу, які мали на меті під час війни не припустити десанту ворога чи проходу ворожого флоту на свої території. З цією метою на берегах зводились фортеці Очаків (Озю турецькою мовою, що значить Ріка) та Кілбурун (Тонкий, як волосина мис-ніс), перебудовувались та модернізувались. В системі артилерійської оборони з XVIII ст. почали використовувати окремі берегові батареї, блок-гаузи тощо. Після того, як в Східну (Кримську) війну була зруйнована Кінбурнська фортеця (так трансформували османську назву німці та росіяни), а за Паризькою мирною

угодою 1857 р. Росії взагалі заборонялось мати флот та фортеці на Чорному морі, узбережжя виявилось незахищеним до 1870-х років. Тоді було досягнуто часткової денонсації умов Паризької угоди і розпочалось пришвидшене будівництво укріплень в гирлі Лиману. Війна не забарилась – у 1877 році знову виявилась можливість бомбардування російської території турецьким чи англо-французьким флотом. До того моменту був розроблений відомим військовим інженером Едуардом Тотлебенем план будівництва нової Очаковської фортеці, серед фортифікаційних споруд якої значилась батарея на насипному острові посеред Лиману. У 1873 р. було наказано приступити до будівництва укріплень, проте роботи розпочались восени 1874 р. Острівна батарея отримала назву Миколаївської. Недобудована батарея була у війну 1877-1878 років озброєна 11-дюймовими гарматами та 9-тидюймовими мортирами, проте турецький броненосний флот не наважився вступити в бій з береговими укріпленнями. Зведення Миколаївської батареї завершилось значно пізніше – у 1891 році. А ось легенди пов'язують будівництво її із іменем О. Суворова. Інші місцеві перекази свідчать, що матеріалом для зведення острова та батареї на ньому слугували залишки зруйнованої Кінбурнської фортеці – якщо це так, зрозуміло, чому на Кінбурнській косі майже не залишилось слідів колишніх потужних фортифікацій. У 1905/1906 роках в революційних умовах в казематі острова перебував керівник повстання моряків в Севастополі Петро Шмідт, який за вироком суду пізніше був розстріляний на острові Березань.

Вступити в бойові дії Миколаївській батареї довелося влітку 1919-взимку 1920 рр. На той момент на острові площею 7,3 га і довжиною 1400 м. було встановлено 13 11-дюймових, 11 9-дюймових мортир та 5 6-дюймових гармат. Перед Першою Світовою артилерійське озброєння поповнилось 4-ма скорострільними гарматами системи Кане. 1 травня 1920 р. острів був перейменований на Першотравневий (відтоді він і носив цю назву, яку пізніше скоротили просто до Травневого чи Майського). Влітку 1920 бої за Лиман продовжились – білогвардійський чорноморський флот спробував захопити

батарею та піднялись до Миколаєва та Херсона, проте це йому не вдалось. У 1920-1930-х роках радянська влада частково модернізувала озброєння батареї – на 22 червня 1941 року тут розташовувалось чотири 203-мм гармати та чотири 76-мм зенітних гармати. Тоді ж було встановлено з розібраного броненосця «Потьомкін» одну із щогл, яка використовувалась як задній знак створу фарватера. У 1957 році її розпиляли на окремі шматки, які були передані музеям в різних містах СРСР.

14 серпня 1941 року німецькі частини прорвались до Очакова – перші залпи батареї були скеровані на 15 танків вермахту. 20 серпня Очаків був евакуйований – батарея залишилась єдиним укріпленням в гирлі лиману, ще контрольованим Червоною армією. Розпочався обстріл острова, який був відрізаний від постачання боєкомплектom. 30 серпня шхуна «Штепенко» прорвалась до батареї, доставивши снаряди. Острів щодня обстрілювали з неба та суходолу, в середньому випускаючи 100 снарядів. 22 вересня після того, як німці прорвались за Дніпро і вже вступили в бої за перекопський перешийок, батарею було підірвано, а захисники острова евакуйовані бронекатерами Дунайської флотилії.

В 1944 році звільнення острова не відзначилось бойовими діями, і наступна офіційна згадка про Першотравневий з'являється у 1963 році. Тоді було передислоковано 6-й морський розвідувальний пункт, що дислокувався в Севастополі, в гирло Дніпро-Бузького лиману. У 1968 році пункт перетворений на 17-ту окрему бригаду спеціального призначення Головного розвідувального управління Збройних сил СРСР. Відтоді все, що робилось на острові було суворо засекречено, доки в 2003 р. бригада була передислокована в Очаків. Острів з 2005 року був виставлений на продаж і зараз належить приватній особі.

КІНБУРНЬСЬКА СТРІЛКА. Назва Кінбурнської коси походить від трансформованого турецького виразу «Кіл-бурун», що значить «ніс-волосина», тобто тонка коса. Початково ця назва стосувалась лише самої коси, проте потім

поширилась на весь півострів. У XVIII ст. назва Кілбурун трансформувалась в російській та німецьких мовах в Кінбурн чи Кінбург.

Перша згадка про фортецю на косі відноситься до XV ст. Тут був зведений чотирикутний замок з чотирма вежами на рогах, за свідченням Евлії Челебі висотою стін до 40 аршин (28 метрів). Звичайно це значне перебільшення, проте османські кам'яні укріплення були дійсно неприступними – немає жодного повідомлення про захоплення цього замку аж до 1736 року. Певний час замок був резиденцією санджак-бея (губернатора) Очаковсько-Сілістрійського вілайету – напевно через більшу безпеку в порівнянні з Очаковим та з огляду на головну функцію губернатора – охороняти вхід з Лиману до Чорного моря. На стіпнах було розташовано 20 гармат, які прострілювали фарватер гирла Лиману до самого Очакова. Згодом керівник османського флоту Піяле-паша звів другу лінію кам'яних укріплень. Тут було зведено 80 невеликих будинків для гарнізону та інших мешканців. Передмістя було населене татарами, які займались скотарством та городництвом – місцеві овочі вивозились навіть до Криму.

8 червня 1736 року російський генерал Леонт'єв примусив турецький гарнізон Кінбурна до капітуляції, а у 1739 р. за мирною угодою фортеця повернулась до складу Османської імперії. В наступну війну, в кампанію 1771 р. запорозькі козаки вдруге взяли турецьку фортецю, яка з 1774 р. офіційно увійшла до складу Російської імперії. Фортифікаційні споруди були модернізовані, зведено навколо земляні укріплення. З початком війни у 1787 році бойові дії розпочались за вихід до Чорного моря і саме Кінбурнська фортеця першою взяла участь у баталіях.

Напередодні свята Покрови Пресвятої Богородиці (1 жовтня за старим стилем) османська ескадра на чолі з Юсуф-пашею розпочала бомбардування фортеці, а зранку висадила десант (5300 піхоти). Турки розпочали будівництво укріплень – викопали 15 траншей. Після довгого бою, в якому керівник російського гарнізону Олександр Суворов був тяжко поранений, а турки двічі

контратакували, вдалося скинути десант в море, при цьому османська ескадра отримала наказ не приймати на борт відступаючих піхотинців, аби ті боролись на косі до кінця. В результаті 5000 турок загинуло чи було взято в полон, з російської сторони загинуло 435 солдати та офіцери. Це була перша значна перемога російської армії в тій війні, яка вплинула на розгортання подальших бойових дій. 19 учасників битви були нагороджені спеціально викарбуваними медалями, які стали прототипом ордену Св.Георгія «За відмінну хоробрість» (1807).

Протягом облоги Очакова у 1788 р. Кінбурнська фортеця продовжувала забезпечувати блокування турецької фортеці з морського боку, для цього було зведено на косі ще два укріплення – батарею та блок-форт. Після завершення війни Кінбурн був модернізований згідно плану інженера Франца Деволана і залишився після зруйнування Очакова єдиною фортецею в гирлі Лиману.

Під час Східної (Кримської) війни саме на Кінбурнську фортецю був скерований удар союзного англо-французького флоту після захоплення у вересні 1855 року Севастополя. Через Лиман планувалось підійти впритул до Миколаєва – суднобудівельної бази Чорноморського флоту. І знов на початку жовтня, але вже у 1855 році ворожа ескадра розпочала бомбардування фортеці, яка була озброєна 70-ма гарматами (це кількість гармат на звичайному фрегаті союзного флоту). Генерал-майор Коханович став на чолі 1.500 гарнізону, який тримав оборону у Кінбурні. Французи вперше в історії бойових дій на морі застосували три спеціально сконструйовані захищені бронєю плавучі батареї. Оточена зі всіх боків (з моря та лиману), обстрілювана з 90 кораблів супротивника протягом трьох днів фортеця викинула білий прапор. Французький (складався із алжирських спагів) та італійський (сардинський) гарнізон на чолі з генералом Базеном перезимував в Кінбурні, втративши тут 120 чоловік від хвороб та холоду. Фортеця та місцеві жителі були пограбовані, саме тоді зникла могильна плита з поховання кошового отамана Сидора Білого та бюст Олександра

Суворова. Майже всі споруди фортеці були зруйновані, і за умовами мирної угоди в Парижі розібрані у 1857 р.

Сьогодні тільки невеличкі озера та болітця на місці ровів – наочні сліди славної фортеці. Археологічна експедиція Інституту Археології НАН України на чолі з доктором історичних наук Світлою Біляєвою протягом декількох сезонів розкопує залишки османського замку-цитаделі – із землі постають фундаменти колись могутньої цитаделі, уламки посуду, ядер та курільних люльок.

ОСТРІВ БЕРЕЗАНЬ. Березань в античності була завершенням мису, і лише півтори тисячі років тому стала островом. Вона, на думку дослідників творчості Олександра Пушкіна, стала прообразом казкового острова Буяна, а морське узбережжя від Кінбурна до Одеси – це пушкінське Лукомор'я. Оскільки в античності гирло Борисфена-Дніпра розташовувалось саме тут, то й півострів носив назву Борисфеніда. Так же певний час називалось античне поселення – перше грецьке поселення в Північному Причорномор'ї. Воно було засноване мілетянами (з міста Мілет, що на його місці зараз розташоване турецьке місто Бодрум) в VII ст. до н.е. Першопоселенці викопали землянки, проте згодом зводяться наземні кам'яні будинки. Археологи спостерігають зменшення темпів росту міста із заснуванням Ольвії і вважають, що центр держави був перенесений з Борисфеніди до нового міста. Поступово поселення зменшилось і стало звичайним сільським та рибачьким селищем. Щороку на Березані тривають розкопки унікальної археологічної пам'ятки – античного першого міста-держави на теренах України.

Згодом вже острів стає притулком для мандрівників, що направлялись з Чорного моря до Дніпра чи в зворотному напрямку. Візантійські, скандинавські, руські воїни та купці не оминали Березані. В ранньомодерну епоху на острові зводиться невелика османська фортеця, яку в листопаді 1788 року штурмом взяли чорноморські козаки на чолі з військовим суддею А. Головатим, чим пришвидшили падіння могутнього Очакова. Згодом на острові була зведена

артилерійська батарея (1870-1880-ті роки). Зараз острів не має постійного населення.

ВІЛЬХОВИЙ ГАЙ В УРОЧИСЬКУ «КОВАЛІВСЬКА САГА». Гілея (тобто Лісиста, Лісова) - так називав в V столітті відомий грецький письменник, «батько історії» за висловом Цицерона, Геродот Галікарнаський. Він на підставі власних вражень і опитування місцевих жителів описував місцевість у гирлі Дніпра, як священне для скіфів. За переказами саме в Гілеї народився родоначальник всіх скіфів. Причому греки звали його батька Гераклом, а самі скіфи - Таргітаєм, часто і самого цього героя називаючи прабатьком Скіфом. Матір'ю Скіфа вважалася лісова змієнога богиня. Сучасні історики розміщують Геродотову Гілею в різних місцях - від гирла Дніпра до острова Хортиця. Залишки цієї легендарної країни - це Кінбурнська саги – ділянки лісу, розташовані в низовинних ділянках півострова на місці старовинних річкових русел.

Із Гілеєю пов'язані життя одного з найвідоміших греків та одного з найславніших скіфів. Йде мова про Ахіллеса та Анахарсиса. Перший за повідомленнями античних авторів, які переповідали місцеві легенди, північнопричорноморські коси (зокрема, Тендровська) слугували Ахіллу своєрідними біговими доріжками, за що й були названі Ахілловим Бігом або «Ахіллодромом» грецькою мовою. За однією версією герой наздоганяв косою вподобану дівчину Іфігенію, за іншою влаштував тут змагання серед своїх воїнів.

Історія відвідин Гілеї другим героєм трагічна. Царевич Анахарсис був сином скіфського царя Гнура. Він багато мандрував, і в своїх мандрівках здобув ім'я мудрої людини. Йому греки приписали винайдення якоря та вдосконалення гончарного крута, долучили до переліку семи великих мудреців античності. Повертаючись додому, Анахарсис був свідком грандіозного свята на честь грецької Великої Богині (Артеміді). Він дав обітницю, що повторить ритуали в Скіфії, якщо добереться додому живим та неушкодженим. Коли так і сталось,

Анахарсис відправився до Гілеї – священного скіфського лісу. Але його брат, цар Савлій (за іншими свідченнями – Іданфірс, переможець перського царя Дарія) став на сторожі старовинних скіфських звичаїв. Щоби очистити священу Гілею, він власноруч стратив Анахарсиса в лісі. Ця трагічна історія про варварів, які оберігають свої традиції, красномовно свідчить про особливості грецько-скіфських відносин.

КЕФАЛЬНІ ОЗЕРА. З давнини гирло Дніпро-Бузького лиману приваблювало рибалок. Найвідомішими з них можна назвати запорозьких козаків, які довели мистецтво рибалки до найвищого професійного рівня. На Кінбурнській косі з XVIII ст. відомі так звані рибні заводи – тобто невеликі рибальські артілі-гурти запорожців. На картах XIX ст. на узбережжі Чорного моря відзначено декілька десятків таких підприємств. Зазвичай це були окремі будинки, в яких мешкало до двох десятків рибалок на чолі з «кошовим». В них були човни великого (до 12 чоловік), середнього та малого (до 2 чоловік) розмірів. Поруч хати зводились сараї та інші господарські споруди. Поруч з водою розвішувались довгі сіті, які не повинні були між ловами ані надто промокнути, ані пересохнути на сонці.

Як і всі рибалки, запорожці були дуже віруючими та навіть забобонними. Перед великою риболовлею вони постили та сповідалися, ніколи не відправлялись на лови в дні відзначення православних мучеників – тільки в дні святих. Не можна було в такий час свистіти (накликати чортів) чи оповідати про зайців. Рибалили декількома способами. Найпоширеніший – сітями. Найбільші сіті, що використовувались, були довжиною до 800 метрів і звались «матулами» (синонім невода). Рибалки поділялись на забродчиків, сіточників та крючників і суворо підпорядковувались своєму отаману. Дуже ефективним, особливо в таких рибних ловлях, як на кевальних озерах, був гардовий спосіб. Він полягав у зведенні влітку, коли риба підіймалась вгору протоками, еріками чи річками для нересту, спеціальних перепон. Через такі гарди восени велика риба не могла пройти і потрапити до моря. В гардах можна було притримувати свіжу рибу аж до

морозів – це давало змогу продавати живу рибу всю осінь, заробляючи значно більші прибутки.

Форми, які утворилися у засобах та техніці рибальства довго утримувалися на півдні України. Ще й сьогодні на півдні України вживають такі козацькі рибальські вислови як «банити» рибу, черпати шполиком воду, кермувати бабайкою. В південній Україні й досі користуються запорозькими «прорізними» сітками, таргами тощо.

Організацію рибалення на Кінбурні слід віднести до часів Олешківської Січі, коли запорожці перебували на службі у кримського хана. Пізніше, за доби Нової Січі в гирлах Дніпра згадується Прогноїнська паланка (розміщалась на місці сучасного села Геройське Голопристанського району Херсонської області) – адміністративна одиниця Війська Запорозького. Полковники в Прогноях регулювали відносини між козаками, спостерігали за порядком, вирішували конфлікти. Вони ж організовували інший традиційний запорозький промисел – видобування із солоної лиманної ропи солі. Сіль необхідна була самим запорожцям для зберігання продуктів рибальства, зокрема кав'яру (ікри), а також ішла на експорт – до Поділля чи в Наддніпрянщину.

ПРОТОКА (ПРОРВА). На Кінбурнській косі декілька населених пунктів, два з них зветься на честь Покрови Пресвятої Богородиці – село Покровка та Покровські хутори. Це не випадково – історія самої коси з давніх-давен пов'язана з Покровою. Саме вона вважалась козаками їх прямою покровителькою, своїм омофором захищаючи Військо Запорозьке. 1 жовтня за старим стилем (14 жовтня за новим) на Січі збиралась традиційно велика рада, на якій після святкової служби вирішувались найважливіші питання, зокрема й вибір старшин. Тоді ж перерозподілялись між козацькими куренями (окремими підрозділами) угіддя рибальські, пасовиська, луки та піхотні землі згідно жеребкування. В день Покрови у 1787 р. відбулась перемога російського війська під Кінбурнською фортецею. Цікаво й те, що під Покрову здалась Кінбурнська фортеця у 1855 р. і була евакуйована у 1941.

Першою церквою на косі стала військова похідна церква Покрови в Кінбурнській фортеці. Потім було зведено у фортеці ж храм Святого Олександра Невського, зруйнований у 1850-х роках. У 1914 році закінчене було будівництво парафіяльної Покровської церкви в селі Покровка – цегляна будівля храму збереглась донині. У 1924 р. богослужіння в ньому були припинені радянською владою, а відновлені вже за незалежності України. Місцеві мешканці – нащадки запорозьких козаків – свято почитають Покрову й сьогодні.

Поруч з церквою на колишньому ринковому сільському майдані височіють чотири скромних монументи – два з них присвячені загиблим у Другій Світовій війні покров чанам, а ще два – кораблям Чорноморського флоту та їхнім екіпажам, які загинули 19 вересня 1941 року. Саме в цей день монітор «Ударний» та надводний загороджувач «Колгоспник» були під час бомбардування німецькою авіацією затоплені неподалік від села Покровка. З 1957 р. водолази досліджують останки кораблів та загиблих моряків були перепоховані в селі. Ще один монумент невідомому матросу з цих кораблів встановлений на березі Чорного моря неподалік від Покровки.

ЯГОРЛИЦЬКА ЗАТОКА. Тюркська назва Ягорлик зустрічається по всіх теренах колишнього Кримського ханства від Азовського моря до середньої течії Дністра. На думку філологів, вона походить від слова «кривий», «нерівний». Відомо, що запорозькі козаки в XVI ст. часто використовували цю затоку для непомітного виходу до Чорного моря чи повернення до Дніпра. Османська імперія намагалась будь-що перекрити виходи з Дніпро-Бузького лиману, а система невеличких озер та проток дозволяла її небезпечним супротивникам-козакам на човнах-чайках оминати турецькі Очаків та Кінбурн. Пізніше, у XVII ст. коли були збудовані фортеці в районі сучасних міст Берислава та Каховки (Херонська область), запорожці віднайшли інші шляхи до моря – через річки Вовча та Кальміус до Азовського моря. Натомість із плавнями та затоками на кшталт Ягорлицької народна уява пов'язала

містеріальні історії про скарби та козацькі прокляття тим, хто несправедно їх віднайде.

АКВАТОРІЯ ЧОРНОГО МОРЯ. Перед нами монумент на честь невідомого матроса, який загинув 19 вересня 1941 року. Бої за підступи до Криму точились запеклі. Вирішувалась доля не просто Кінбурнської коси, а Одеси, Севастополя, Південної України взагалі. Німецький наступ безупинно три місяці відтісняв частини Червоної Армії. Обложена Одеса півтора місяці чинила спротив в тилу ворога. Проте захоплення Криму ставило оборонців Одеси в безвихідне становище і пізніше примусило командування евакуювати Приморську армію, яка захищала це місто, до Севастополя. В цих умовах два кораблі Чорноморського флоту монітор «Ударний» та надводний загороджувач «Колгоспник» артилерійським та кулеметним вогнем намагались зупинити німецькі частини на підступах до узбережжя Чорного моря. Німецька авіація бомбовими ударами накрила кораблі, які перед цим успішно відбили атаку німецьких танків та піхоти. Обидва радянських кораблі затонули, і були знайдені водолазами у 1957 р. неподалік від берега.

А там на горизонті іноді можна розгледіти тоненьку риску Тендровської коси – легендарного Ахіллового Бігу, про який ми вже згадували під час нашої подорожі.

Експедиція 4, краєзнавча

Нижньодністровський Національний Парк

ГОЛОВКІВКА. Місто козацьке. Важко повірити – двісті тридцять років тому річка в цьому місці не існувало. Паводок 1783 року зрушив беріг Дністра і створив новий його рукав – Турунчук. В перекладі з татарської це значить «помаранчевий» - саме такою навесні ввижається вода, яка тече рукавом. Турунчук глибшав і ширшав – аж доки не перебрав до себе понад половину водостоку Дністра. В далекому 18 столітті в цьому місці Турунчук вливався до великого Білого озера, аби далі витікати з нього і впадати до батька-Дністра. Молодий і нахабний, син-Турунчук замулив за два століття озеро, воно зменшилось майже втричі, але про розміри його свідчить хоча б назва населеного пункту – Біляївки.

Як пише один з мандрівників 1792 року, «село Голоківка знаходиться на березі Білого озера, назву якого раніш і носило». Доля розпорядилась по своєму – перша назва, що походила від озера, все ж перемогла другу. Отаман чорноморських козаків Антін Головатий разом з військом Чорноморським переселився на Кубань в тому ж 1792 році, тому названа на його честь Голоківка поступово повернула назву Біляївка. Ще одна місцева легенда пов'язує назву селища із іншим отаманом чорноморських козаків – Сидором Білим, який загинув у 1788 в Дніпровському лимані і похований на Кінбурнській косі. Безсумнівно одне – саме чорноморські козаки заснували населений пункт, а тому в 2008 році в центрі Біляївки було відкрито пам'ятник її засновникам, присвячений цим завзятим нащадкам Війська Запорозького.

ЕКСПУРС В МИНУЛЕ НИЖНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я. Ну а зараз коротко про минуле Нижнього Подністров'я, в подорож по якому ми відправляємось. Цей край – транзитна зона в гирлі великої річки. Зараз цей

історико-географічний регіон належить до трьох районів Одеської області (Білгород-Дністровського, Біляївського та Овідіопольського), а також частково до складу Республіки Молдова. Різноманіття природно-ландшафтних комплексів та розташування на перехресті шляхів сполучення обумовили унікальну роль Нижнього Подністров'я в діалозі цивілізації Європи та Азії.

Першопоселенцями цих земель були мисливці, збиральники та рибалки часів кам'яного віку, яких приваблювали ресурсні можливості краю. На теренах південно-західної України сім тисяч років тому з'являються перші землероби. Тут, біля переправ через Дністер, селилось населення найвідомішої археологічної культури енеоліту – Трипілья (в Румунії більш відома як Кукутені). Сучасники давніх єгиптян – трипільці створили самотню й неповторну прото-цивілізацію.

П'ять тисяч років тому відбулись значні зміни в кліматі та соціально-економічних відносинах – і кочове скотарство витіснило землеробство. На Дністрі оселяються племена кіммерійців, скіфів, сарматів, а згодом тюркські кочові народи. 2600 тисяч років тому давні греки заснували в гирлі Дністра-Тіраса декілька міст та десятки селищ. Вихідці з Балкан – гети – оселились по сусідству в правобережжі Дністра (це сталося 2300 років тому). А 1900 років тому римські легіони імператора Траяна вийшли на береги Дністра. Минуло 140 років – і вони були витіснені іншими прийшлими народами. Розпочинається велике переселення – з півночі в регіон прийшли готи, які створили тут вестготське королівство, потім зі сходу вторглися племена гуннів. За гуннами зі сходу до переправ через Дністер хвиля за хвилею накочувались тюркські кочові народи – авари, болгари, хазари, печеніги, торки, половці, татари...

Через сторіччя після гуннів на Балкани через Дністер рушили слов'янські племена. Київські князі здійснювали походи проти Візантійської імперії і потребували закріплення на Дністрі - Аскольд, Олег, Ігор, Ольга, Святослав часто відвідували Нижнє Подністров'я. Потім тут оселились слов'яни-бродники, а галицькі князі Ярослав, Роман і Данило контролювали цей край.

З 1242 регіон на сто п'ятдесят років потрапив до складу Монгольської імперії. Тут, на Дністрі була розташована ставка воєначальника Ногая. Монголи сприяли розвитку торгівлі з Далеким Сходом – одночасно з Італії в пошуках безпечного торговельного шляху на Схід на Дністер відправились генуезці. Тут, в Білгороді вони і зустрілись – діти Європи та діти Азії.

В середині 14 століття сформувалось Молдовське князівство, яке оволоділо гирлом Дністра. У Білгороді господарі Молдови побудували могутню фортецю. А на лівому березі Дністра біля переправи литовські князі побудували інший замок – Чорногород.

У 1484 році турецький султан Баязид II з величезною армією захопив Білгород і перейменував його на Аккерман. Турки будують фортеці на переправах, щоб контролювати їх – Бендери, Паланка. Вони ж надають степові терени правобережжя Дністра ногайським татарам. Звідси, з Буджаку, ногайці здійснювали походи на північ за рабами і вважались наймогутнішими татарськими розбишаками. Неподалік розташовувалась резиденція їхнього керівника – сераскера.

Тоді ж, у 16 столітті в помсту за напади на свою батьківщину, українські козаки розпочали свої напади на Буджак. Освоювали вони і господарські ресурси регіону – займались рибальським промислом – так виникли козацькі поселення, підпорядковані султану. У 1788-1792 роках лівобережжя Дністра було передане Чорноморським козакам, нащадки яких живуть тут досі.

У 1791 році лівий, а у 1812 – правий береги Дністра перейшли до складу Російської імперії. Держава організувала іноземну колонізацію краю (німецька, болгарська, швейцарська), однак українці продовжували переважати кількісно.

Від 1918 року регіон був розділений між Румунією, Українською народною республікою, потім Українською Радянською Соціалістичною Республікою – Дністром проходив кордон. Активні бойові дії Другої Світової війни тривали на Дністрі у 1940, 1941 та 1944 роках – в результаті були зруйновані мости та інші споруди, загинуло багато місцевих мешканців. Цікаво,

що основна частина інфраструктури регіону була збудована вже після закінчення війни, в 1950-1960-ті роки.

ОЗЕРО БІЛЕ. Під час нашої подорожі ми найближче наблизились до кордону з Молдовою саме тут, на озері Білому. Звідси добре видно високі урвища правого берега Дністра – поруч розташовані старовинні молдавські села Паланка, Тудора, Оланешти, а трохи далі – виноробні Пуркари. Паланка відома тим, що на її місці було зведено очаківським пашею в 16 столітті фортецю Яник-Хісар, в центрі якої стояла висока кругла вежа. На вежі вночі та в туман палав вогонь маяка. Друга така вежа стояла навпроти – на місці українських Маяк, але про неї пізніше. В Яник-хісарі розташовувався гарнізон з 200 османських воїнів. Озброєні 20-ма гарматами, вони чатували на «розбійників з правого берега» – українських козаків, які тримали Османську імперію в постійному страху перед нападом. Зараз від фортеці не залишилось жодного сліду – місцеві селяни розібрали її до камінчика.

Село Оланешти – онде на обрії – відоме легендою про невідомого змієборця (можливо, казкового молдавського Фет-Фрумаса). За легендою, сміливий вітязь звільнив молодих дівчат, яких було принесено в жертву драконам та звільнив Молдову від гніту Змій, заточивши їх до великого пагорбу. Цей пагорб зветься Драконів і місцеві мешканці з острахом показують його на околиці села. А від Чорного моря простягнулись по правому берегу Дністровського лиману та Дністра так звані Змійові вали – ще один легендарний об'єкт, що пов'язується в давньоукраїнському епосі із перемогою над Драконом-Змієм. Згодом образ місцевого змієборця поєднався із християнським святим Георгієм Переможцем. Аналогічно в давньогрецькі часи цього безіменного героя назвали б Ахіллом чи Гераклом, а в давньоукраїнські – Кирилом Кожум'якою.

Та повернемось до озера Білого. В час квітіння лілій та в часи перельоту птахів озеро дійсно біліє на тлі яскраво-зелених дністровських плавнів. Згідно

іншої версії, спокійні води озера були джерелом чистої, «білої» води – не даремно трохи вище розташоване інше Чорне озеро. Взагалі Дністровська дельта дуже багата на топонімічні назви, що походять від кольорів. Ми вже познайомились із Турунчуком (Помаранчевий), відвідаємо Карагольську затоку (Чорну затоку), будемо бачити правобічну Червону косу. Ну, і звичайно ж згадаємо міста Біляївка, Білгород та замок-фантом Чорнігород.

СТРІЛКА ДНІСТРА. От, нарешті, ми і добралися до Дністра. До цього наш човен плыв Турунчуком та Великою або Амазонською протокою. Місцеві мешканці назвали місце, де Турунчук впадає в Дністер (а разом з ним ще кілька проток) СТРІЛКОЮ – урочишко дійсно нагадує заточену в бік моря татарську стрілу. Тут починається місцевість, яка з давніх-давен слугувала місцем переправи – адже високий лівий беріг близько підходить до об'єднаної в одному руслі Дністровські води, а дорога з плавнів виводить на правобічне узвишся неподалік Паланки.

Тут саме місце розказати про походження назви дев'ятої за довжиною річки Європи. Найдавніша назва дійшла до нас із історичних та географічних творів античності – тоді називали Дністер Тірасом. Місцеві мешканці тих часів – скіфи та сармати – розмовляли мовами, які споріднені із сучасними осетинською, персидською, курдською та таджицькою (іранська мовна сім'я). В перекладі Тірас значить «швидкий» - дійсно, дністрові води, що течуть переважно зі схилів Карпат та подільської височини, відрізняється від інших степових річок бурхливістю та швидкістю. В скіфській мові слово «Данас» значило «Річка, вода» - звідти друга частина сучасної назви річки. «Данас Тірас» скоротилось до «Данастр», а потім – до «Дністер». Інші народи інтерпретували назву по своєму – так народилась тюркська назва Турла – тобто видозмінений Тірас. Але в тюркських мовах турла – це ще й пасовисько – отже татари та турки переінакшили старовинну назву, пов'язавши її із словом зі свого лексикону.

Зараз Турлою часто звать головне русло Дністра на відміну від Турунчука – молодого Дністра.

ГЕРОЇЧНА ВОДООЧИСНА СТАНЦІЯ. З лівого борту ви можете бачити канал, який заглиблюється в низинну частину берега. Це – елемент грандіозної водопостачальної системи. Тільки подумайте – з цього місця вода тече до осель понад півтора мільйонам мешканців міст Одеса, Южне, Чорноморськ, Овідіополь, Біляївка, і навіть Білгорода-Дністровського. Це більше, ніж половина населення найбільшої за територією в Україні області – Одеської. В перші десятиліття свого існування ця система постачання води з Дністра до Одеси (остання третина XIX століття) була найбільшою в світі.

А починалось усе з того, що в березні 1872 року в Лондоні було створено за ініціативи одеситів «Одеське водогінне товариство» - адже для фінансування грандіозного будівництва були необхідні не менш грандіозні суми грошей. А Лондон – це ж економічна столиця світу в XIX столітті...

22 вересня 1873 року (через півтора року від створення ОВТ) перший струмінь дністровської води був урочисто продемонстрований на Соборному майдані Одеси. Система фільтрів очищувала воду на першому етапі, потім насоси подавали її до станції в місті, а звідти життєдайна рідина розтікалась водогоном по місту. Цікаво, що оскільки каналізацію в Одесі ще не створили, то й воду активно не використовували – а куди ж її дівати? Це мало не призвело до конфлікту власників водогону та одеської мерії, яка обіцяла акціонерам великі об'єми використання води. Врешті-решт місто викупило водогін, який став комунальною власністю. Згодом до 75-сантиметрової першої труби додали ще сім. Мережа водогонів забезпечує всю центральну частину Одеської області.

Історія Водоочисної станції «Дністер», як вона офіційно називається зараз, знає не тільки часи розміреної праці, але й бурхливі роки війн та революцій. Заручником в цих ситуаціях виступало населення Одеси, яке

вимушене було обмежувати використання води до мінімуму в моменти, коли водогін припиняв роботу. Це ставалось в 1917-1920-х, в 1941 та 1944 роках.

Під час Другої Світової війни водоочисна станція, як важливий стратегічний об'єкт, лише дивом не була знищена. Героїчним епізодом можна вважати події серпня 1941 року, коли станція вже перебувала в тилу румунських військ (союзників Німеччини). 18 працівників водогону на чолі з Миколою Ковальчуком виявили, що станція не зайнята румунами, і примудрилися не тільки запустити насоси, але й три дні постачати воду в обложене зі всіх боків місто. Це дозволило накопичити необхідні запаси води та значно послабило спрагу в місті. Фільм, присвячений цим подіям, так і названий – «Спрага». А 7 квітня 1944 року інша біляївчанка Анна Костецька вчасно повідомила червоноармійців про намагання німців підірвати станцію.

ПЕРЕПРАВА ЦАРЯ ДАРІЯ. Так, ви все правильно почули. Ці береги та ця річка були свідками переправи через Дністер персидського царя Дарія. За його часів імперія персів досягла свого розквіту – але нам про цього царя відомо, що у війнах йому не щастило. Спочатку він програв війну причорноморським скіфам, а потім його воєначальники були розбиті при Марафоні (від цієї битви походить назва та довжина марафонської дистанції).

Ось як описує переправу через Дністер біля Маяк турецький мандрівник у 17 столітті: «О, величчя Аллаха! Кілька сотень коней ввійшли в Дністер, вони заповнили його, як море. І здавалося, що Дністер перестав текти. І легка кавалерія татар вмить перебралися на той берег по малій воді, оскільки навіть така велика ріка, як Дністер, не доходила тут до черева коня... Хан переправився в цьому місці на судні в невеликому шатрі. Потім і все татарське військо кинулось в води Дністра». Уявіть собі грандіозність переправи персидського війська, в якому сучасники рахували від ста до п'ятиста тисяч воїнів! Назад повертались не всі – скіфи випустили зі соїх земель жалюгідну жменьку втікачів на чолі з самим «Царем царів».

Переправа в цьому місці існує вже декілька тисячоліть – і хто тільки не переходив Дністер в тому чи іншому напрямку! Македонський полководець Зопіріон (воєначальник Олександра Македонського), гунський цар Аттіла, готські вожді та королі, болгарські хани Кубрат та Аспарух, князь галицький Данило, хан монгольський Батий та багато інших. Серед них – і літературні герої українських письменників, які втікали від кріпацького рабства до вільного Дністровського Правобережжя. Також в цьому місці відбулась фінальна сцена роману Ільфа і Петрова «Золотий телець» - коли навантаженого коштовностями Остапа Бендера пограбували румунські прикордонники. І можливо десь тут ховаються вигадані скарби вигаданого літературного персонажа?

ЧОРНИЙ ГОРОД. Перед нами красень-залізобетонний міст, зведений одразу після Другої Світової війни. До того моменту переправа через саму річку провадилась декількома поромами – державним та приватними. Далі дорога плавнями йшла до Паланки – місцями вона пересікала річкові протоки. Через них перекидалися тимчасові дерев'яні гаті, а з 1950-х – стаціонарні містки. Один із залізобетонних мостів у 2011 році зруйнував катастрофічний паводок – і міжнародна траса Одеса-Рені була закрита на декілька тижнів. А в сиву давнину з обох боків переправи розміщалися кам'яні вежі та справжні замки – Паланка (Яник-Хісар) та Маяки (Міак-Гечіт). В перекладі Яник – це палаючий, цісар – замок, укріплення. Паланка теж перекладається, як невелика фортеця, переважно дерев'яна. Міак – масло, або власне, маяк, на якому палає згадане масло. А Гечіт – переправа. Десь тут, в районі лівобічного берега Дністра розташовувався й ще один загадковий замок – Чорнігород.

Згадка про Чорний город з'являється у 1421 році, коли подільський воєвода Гедигольд за наказом великого князя литовського і руського Вітовта звів навпроти Білгорода замок. 12 тисяч працівників мурували фортецю, каміння і деревину звели на підводах. Ця фортеця була зруйнована в 15 столітті, проте неодноразово позначалась на картах 17 та навіть 18 століть. Історики й досі

сперечаються, де ж точно розміщався легендарний Чорнігород. Більшість розміщають його на місці майбутнього татарського урочища Міяк-гечіт, яке вже у 18 столітті отримало назву Татар-Хазан (ставка бея місцевих татар). На руїнах Татар-Хазану українські козаки і селіни, російські старообрядці наприкінці 18 століття заснували сучасні Маяки.

Місцеві татари розповідали давню легенду про походження «Масляної» назви населеного пункту. Колись мешкав в цих краях ісламський праведник. Місцеві мешканці попросили його вчинити диво, але він відмовився. Мешканці були вперті, тоді він попросив Аллаха, аби річкою текло жовте (тобто, коров'яче) масло. Так і сталось, масла було багато, воно дотекло до Стамбулу. Мешканці збирали його у всі можливі ємкості. Але сам святий помер, виснажений молитвами. Відтоді масло «міяк» постачалося до Туреччини, де було відоме відмінною якістю. Кримські хани на цьому місці звали тюрбе – усипальницю у вигляді куполу. Її називали Міяк-баба-султан (Масляний Святий). Поруч ховали інших ісламських праведників. У 18 столітті руїни цього цвинтаря, мечеті, фортечних мурів ще добре було видно на місці сучасного цвинтаря села Маяки. Але до сьогодні жодних слідів не дійшли. Чого не скажеш про інші археологічні знахідки – на території Маяк та околиць лише курганів понад три десятки. Тут же було розкопано дев'ять невеликих селищ античної доби – вони входили до сфери впливу Тіри та Ніконія – давньогрецьких міст, про які оповімо трохи далі.

А розквіт Маяк припав на 19 століття, коли вони стали річковим портом-супутником Одеси. Саме з Маяцької пристані до Одеси гужовим транспортом доставляли товари, які прибули Дністром. Майже уся деревина на будівництво та для опалювання, зерно та інша сільськогосподарська продукція Бессарабії, Поділля та навіть Галичини транзитом йшли через Маяки. У 1862 році вони отримали статус міста. Проте з будівництвом залізниці, яка оминула Маяки і пішла до дністровських пристаней поруч з Тирасполем та Бендерами, значення

міста Маяки значно зменшується. Зараз це велике (близько 4000 населення), але все ж село за статусом.

ОСТРІВ ГОНТАРЕНКА. Острови Дністровської дельти переважно безіменні. Протоки, кути, коси мають назви. А острови майже ні. За деякими виключеннями, одне з яких – острів Гонтаренка. Він так названий нещодавно – трохи більше десяти років тому на честь Вадима Гонтаренка (1926-2000) – він 40 років (1960-2000) керував місцевою Гідрологічною станцією (заснована в 1947 році, і відтоді – центр наукових досліджень Дністровської дельти). Острів обмежений руслом Дністра, Старого Турунчука та двох ериків (проток) – Олександрівського та Фестивального. Вадима Гонтаренка пам'ятають як дуже відповідального, високоморального спеціаліста, справжнього фаната захисту Дністровської дельти.

Маяки в другій половині ХХ століття стали справжнім центром наукових досліджень – і не тільки місцевої природи, але навіть космічних просторів. Видатний астроном Володимир Цесевич (1907-1983) організував у 1956 році будівництво замської обсерваторії (адже забруднена атмосфера великого міста не дозволяла докладно вивчати небесні світила) саме в Маяках. Згодом в 1960-х місцева станція звела радіотелескоп «Уран-4» - ось на лівому боці можна бачити велике поле з загадковими металевими конструкціями. Діяльність обсерваторії дозволила одеситам створити третю за кількістю знімків небесних світил фототеку у світі.

КІЛРІЙСЬКИЙ ЄРИК. У 19 столітті вихід з Маяк до Дністровського лиману займав багато часу. А повернення – ще більше. Довге русло звивалось по дельті і унеможливлювало регулярні рейси, утруднювало суднопластво. Розвантаження ж плотів та барж в Маяках було достатньо дорогим – транспорт до Одеси значно збільшував ціну товару. Тоді російський купець Олександр Суворцев у 1838 році звернувся до місцевої влади з пропозицією про

будівництво каналу. Усі видатки він брав на себе, але просив на монопольне право протягом 10 років перевозити товари з Маяк до Одеси. Після того, як він витратив усі свої статки на створення ерика (він називався спочатку каналом Суровцева, а потім став називатись Кілірійським ериком), жодних гарантованих привілеїв купець не отримав. Обманутий владою, він спився, зійшов з глузду і помер в Аккермані (Білгороді-Дністровському) в бідності. Створений ним канал виявився напрочуд зручним та ефективним – тепер всі човни, які слідуєть з Маяк до лиману і назад обирають його як найкоротший та найбезпечніший шлях.

БУДЖАК. Земля між гирлами Дунаю та Дністра, яку бачимо праворуч, це історичний регіон Буджак або Бессарабія. Цей край мав і має різні назви, належав різним державам, був, є і буде населений різними народами – адже він розташований на межі різних культурних світів і є брамою між ними.

В історичній ретроспективі цей край замешкували з чотирьох сторін. З півночі прийшли свого часу кельти та слов'яни, з півдня – греки, вірмени, турки, зі сходу – безліч кочових народів, а із заходу – римляни, румуни та молдовани. З якого б напрямку не приходили люди – для них цей край був межею відомого їм доти світу. Звідси тюркська назва БУДЖАК, слов'янська ОГЛОС (обидва слова в перекладі – кут, прикордоння). Для людей, які припливали на кораблях, цей край був важливий своїм приморським становищем – звідси грецька назва ПАРАТАЛАСІЯ (в перекладі – приморська земля). Інші народи називали край іменами великих річок – Дуная (Істра) та Дністра (Тіраса), деякі – іменем народів, які тут мешкали – Мала Скфія, Нижня Мезія, Тіро-Гетія, Вест-Готія тощо. Деякі назви краю досі не знайшли однозначного тлумачення – наприклад популярний зараз термін БЕССАРАБІЯ, який почав використовуватись ще в 14 столітті. Отак і носить цей багатолікий край різні назви, адже до цього його привела багатонаціональність та бурхливість політичної історії від самого її початку.

На обрії видно декілька старовинних молдавських та українських сіл. Одне з них – Удобне, яке до 1944 називалось Хан-Кишла. Цей населений пункт з 16 століття став резиденцією керівника Буджацької Ногайської Орди – великого татарського державного утворення, яке підпорядковувалось Кримському ханству та Османській імперії. Часто саме Удобне на картах позначали як Буджак – адже це була столиця всього татарського тоді краю. В місті за описами мандрівників були мечеть, караван-сарай, хамам (баня), палац («сарай» татарською) сераскера (буджацького керівника). На північ, на території сучасної Молдови, розміщалась літня ставка самого кримського хана – Каушани. Взимку хани з роду Гіреїв мешкали в Бахчисараї, а влітку відправлялись до Буджаку. В Каушанах стояв палац, який порівнювали із бахчисарайським за пишнотою та вишуканістю смаку. Він згорів у 1806 під час війни між Туреччиною та Росією.

Правий беріг Дністровського лиману з давніх-давен заселили люди. Більше тисячі років тому місцеві землероби звели для захисту від нападів із степового сходу оборонний вал, який названий Змієвим валом. Скоріш за все, він входив в систему укріплень так званих Троянових валів, які тягнуться через увесь Буджак від Дністра та озера Сасик аж до Пруту.

У 19 столітті села на захід від лиману заселяли українці та молдавани. Села увійшли до складу земель Новоросійського козацького війська – тут нащадки запорожців продовжили історію козацтва на Півдні України. Військо було скасоване під час військової реформи 1863 року, але населення продовжує пам'ятати своє козацьке коріння. Села поруч Удобного називаються Козацьке та Старокозаче.

БІЛГОРОД. А тепер погляньте праворуч онде на обрії розкинулось стародавнє місто Білгород-Дністровський. Йому вже понад 2500 років – в центрі на березі лиману розташована легендарна фортеця – її вежі можна розгледіти неозброєним оком.

Білгород-Дністровський - четверте за населенням місто в Одеській області (51000 чоловік за даними 2005 року), він є одним з найдавніших міст Східної Європи. Білгород протягом всієї своєї історії - важливий торговий центр, тому в місті часто бували і обживалися представники різних національностей. З безлічі культур найяскравіший слід в історії міста залишили 12 - греки, римляни, готи, болгари, монголи, вірмени, італійці, молдавани, турки, євреї, росіяни і найчисельніший зараз в місті народ – українці.

На місці сучасного Білгорода-Дністровського в дві з половиною тисячі років тому була заснована грецька колонія Офіусса. Сюди прибули, рятуючись від наступу персів і прагнучи налагодити нові торговельні зв'язки з місцевим населенням вихідці з великого античного міста Мілета (зараз його руїни знаходяться на території Туреччини). Оскільки місто перебувало в гирлі річки Тірас, дуже скоро городяни стали іменувати місто Тірою або Тірасполіс (місто на Дністрі), а один одного - Тірітами або тірасполітами. Від античного Тіраса до наших днів збереглися руїни цитаделі, казарм, терм (лазня), гімнастичних залів, жилих буинків.

Всі інші назви міста пов'язані з різномовною передачею терміна «Біле місто» (Аккерман - перською і старотурецькою, Білгород - слов'янською, Вейсенберг - німецькою, Фехервар - угорською, Аспрокастро - італійською, Четатя- Альбе - молдавською і румунською) або «Місто на горі» (Монкатсро, Монтекастро). Деякі історики вважають, що назва походить від кольору кріпосних стін, які виділялися своєю білизною на тлі інших будівель. Інші дослідники висунули гіпотезу про те, що Білими (Акджа, акче по-перському і по-турецьки) називали в середньовіччі найпоширеніші срібні монети. А оскільки місто було центром торгівлі - то його назва пов'язана з багатством городян. Можливо, що монголи називали місто Білим, адже це був колір заходу для цих кочовиків, а Білгород був крайньою західною точкою грандіозної імперії.

Найвідоміша пам'ятка Білгорода – Білгородська фортеця, зведена в 15 столітті за наказом молдовських господарів, яка за довжиною мурів і кількістю

веж перевершує, приміром, свого ровесника – Московський Кремль. Тоді Білгород був одним з найбільших портів на Чорному морі – генуезькі, грецькі, вірменські купці вели жваву торгівлю з Левантом (Близьким Сходом) та Центральною Європою. 1484 року османський султан Баязид захопив місто після 16-денної облоги - городяни самі винесли 10 ключів від воріт міста і піднесли їх новому правителю.

До початку XIX століття місто належало туркам, які реконструювали фортецю і звели в центрі її на місці православної церкви мечеть. Султан Мехмед II називав Аккерман (так по-турецьки стали називати Білгород) «ключем від воріт всієї Польщі, Русі, Татарії і всього Чорного Моря».

Аккерман тричі був узятий російськими військами - в 1770, 1790 і 1806 році, але офіційно відійшов до Російської імперії лише за Бухарестським мирним договором 1812 року. До міста бігли селяни з українських і молдавських сіл, козаки, болгари, він швидко зростав і досяг в кінці 19 століття населення 50 000 чоловік (стільки ж, скільки зараз). Важливу роль в житті міста відіграв порт, через який вивозилися сільськогосподарські продукти і деревину.

Незважаючи на провінційне становище в складі Російської Імперії, Аккерман не стояв осторонь від політичного і культурного життя. Тут дислокувалися підрозділи російської армії, які охороняли кордон з Османською імперією або готувалися до вступу на її територію. Сюди ж, на околиці імперії, посилалися неугодні уряду поети і письменники. Тому в місті бували полководці - А Суворов, М. Кутузов, А. Рішельє і багато інших, а також учасники декабристського руху М. Орлов, О. Юшневський, І. Пушкін. Тут служив В. Раєвський, три дні в місті провів А. Пушкін, в різний час відвідували Аккерман В. Даль, письменники А. Горький (тут він вперше почув легенду про Данко, яка пізніше лягла в основу відомого оповідання) і К. Паустовський.

Часто бували в Аккермані (з 1944 – Білгород-Дністровський) видатні діячі української культури Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М.

Кропивницький, брати Тобілевичі (П. К. Саксаганський та І. К. Карпенко-Карий), М. Заньковецька та ін.

ЛИМАН ДНІСТРОВСЬКИЙ поруч гирла ДНІСТРА. Згідно фундаментальної праці видатного географа античності Страбона, в гирлі Тіраса давньогрецькі поселенці збудували вежу, якій дали ім'я Неоптолемова – на честь сина героя Троянської війни Ахілла. Неоптолем тут ніколи не бував, але оскільки його батько відомий як «володар Моря» (Понтарх), то вежа-маяк його імені мала допомагати мореплавцям краще знайти в темряві вхід до ріки. Пошуки слідів цієї вежі привели одеських археологів до думки, що дві з половиною тисячі років тому Дністровського лиману не існувало, і Тірас впадав в Чорне море значно південніше – в районі Будацького лиману. Це підтверджують античні географи, які свідчили про існування великого острова, який омивали два рукави Тіраса. На одному з рукавів стояло місто Офіуса-Тіра (зараз Білгород-Дністровський), а на другому – лівобічному – Ніконій.

Ніконій – місто перемоги. Археологи стверджують, що він був заснований раніше за сусідню Офіусу-Тіру, більше двох з половиною тисяч років тому і названий на честь невідомої битви чи війни. Він довго був важливим торговельним центром Нижнього Подністров'я, але не витримав набігів кочовиків і занепав, проіснувавши тисячу років. Зараз на його місці розташоване село Роксолани Овідіопольського району. Археологи розкопали укріплення, вулиці, будинки ніконійців – можна відвідати це мертве тепер місто в супроводі спеціалістів – знавців минулого.

Трохи ближче до нас, між містом Овідіополем та селом Калаглією (Миколаївка) в 1793 році за наказом фельдмаршала Олександра Суворова була зведена земляна фортеця, яка мала захищати встановлений в 1791 році кордон Російської імперії. Поставили фортецю якраз навпроти турецького ще Аккермана (минуло півтора десятки років, і він теж увійшов до складу Російської імперії). Трохи раніше тут розташовувалось татарське селище

Адждер (в перекладі – гіркий байрак, долина), а чорноморські козаки планували зробити з нього свій військовий порт, де розташували б Дністровську річкову флотилію. Чорноморців переселили на Кубань, а Адждер перейменували на Овідіополь – на честь відомого римського поета Публія Овідія Назона. Через непорозуміння, російські можновладці пов'язали місцевість із Овідієм, хоча достеменно відомо, що він тут жодного разу не бував. Тим не менш, назва прижилася, в центрі міста встановлений пам'ятник Овідію, якого можна беззаперечно вважати покровителем Овідіополя. Зараз місто славного поета – районний центр Одеської області.

УКРАЇНЬСЬКА МІССІСІПІ. З незапам'ятних часів Дністер служив вивозу товарів, вироблених в подністровських краях. Давні греки вели жваву торгівлю привезеними Тірасом товарами із своїми північними сусідами. Пізніше, в 13 столітті на Дністрі посилюється торговий вплив генуезців. Саме їм приписують введення на Дністрі для сплаву вантажів, типу судна, відомого під назвою галери (у вигляді прямокутної скрині) вантажопідйомністю 12 тонн. В османські часи торговельне значення Дністра підупало, проте у 18 столітті транзит товарів поживався.

Образ судноплавної річки зараз неможливо уявити без колісного пароплава. До моменту винаходу парового двигуна та пристосування його до водного транспорту (1807) річкова подорож вимагала значних зусиль – веслування, бурлакування. І до того ж, обмежувала розміри суден. Деякими річками можна було спуститись тільки вниз за течією, такими вони були швидкими. Це стосувалось і порожистих річок. Дністер і швидкий, і порожистий, і в дельті ще й мілководний та захаращений. Тому парова тяга повинна була зіштовхнути справу вантажних та пасажирських перевезень з мертвої точки. У 1843 році Новоросійський генерал-губернатор Михайло Воронцов купив в Великобританії пароплав. Під назвою «Дністер» корабель спробував підняти до Тирасполя – проте по дорозі сів на мілину. Подальші

спроби теж не увінчались успіхом – корабель за кораблем відправлялись до Дністра – і зупинялись, не досягнувши Тирасполя. Тоді розпочалось проектування поглиблення головного русла та прориття судноплавних каналів.

У 1881 році Російське товариство пароплавств і торгівлі замовило дослідження можливостей використання Дністра для судноплавства. У 1884 році роботи із заглиблення Дністра розпочались – і у 1893 річка стала доступна для буксирного та пасажирського пароплавства, кількість вантажів швидко зростала і збільшилася в 4 рази за декілька років, з'явилися регулярні рейси між Бендерами та Аккерманом. Але з 1918 по 1940 рік Дністер став прикордонною зоною і суворо охоронявся. У прибережних селах румунська влада дозволяли включати світло в будинках тільки при зачинених вікнах. В цей період навігація по Дністру була припинена і відновилася лише в 1940 році.

А після Другої Світової війни, у 1954 році біля Дубоссар була побудована гребля гідроелектростанції і виникло Дубоссарське водосховище. У зв'язку з цим регулярне судноплавство стало можливим лише на двох ізольованих ділянках: від міста Сороки до греблі Дубосарської ГЕС і від греблі ГЕС до гирла. Отже зараз судноплавство на Дністрі носить скоріше туристичний характер.

Аналогічна ситуація з ловлею риби – у 19 столітті Маяки постачали річкові сорти риби до Одеси, Акермана та Овідіополя. Усі ловлі знаходились у власності одного з місцевих купців, який дозволяв маячанам рибалити за плату. Значними були об'єми вивозу раків до Москви та Санкт-Петербургу. Проте меліорація, будівництво електростанцій тощо скоротили рибні ресурси річки.

Змінилось за останні двісті років і населення навколишніх населених пунктів. Спочатку виселені були ногайські татари. Їм на зміну прийшли українські та молдавські селяни, а також німецькі колоністи – праворуч ви можете бачити одне з колишніх німецьких поселень – Францфельд (тепер Надлиманське). Німці виселились у 1944 перед підходом Червоної армії. Проте для цього краю зміна населення не дивина. Геродот оповідав про кіммерійців –

кочовий народ, який мешкав на берегах Дністра три тисячі років тому. Коли їхні вороги скіфи вторглись до причорноморських степів, кіммерійці зібрали велику раду на кордоні своєї землі – на Тірасі-Дністрі. Більшість бажала рятуватись та шукати пристанища за кордоном. Тільки декілька сотень аристократів не погодились – вони побажали вмерти на рідній землі. Розділившись на два рівних загони, вони вбили одне одного. І тоді на їхніх могилах були насипані десятки курганів. Правда це чи ні, проте в околиці Маяк, Біляївки та Удобного археологи зафіксували понад сто курганів різних епох. Ви й зараз можете їх бачити скрізь по місцевим степам.

Експедиція 5, еко-історична
Дунайський біосферний заповідник НАН України

МИКОЛАЇВСЬКИЙ МАЙДАН. *Площа Св. Миколая. Пам'ятник першопоселенцю.* Як оповідає стародавня легенда, в далекому 1746 році група втікачів з Російської імперії саме на цьому місці вирішила отаборитись. Символічному першопоселенню-липованину вилковчани встановили пам'ятник (роботи одеського скульптора Олександра Токарева). Перед нами втомлений від пошуків нової батьківщини немолодий чоловік з надією робить перший крок на беріг Дунаю. І хоч постать липованина легендарна, це не завадило назвати його в підписі до пам'ятника Іваном. За поширеною легендою новітніх часів, монумент як дві краплі води схожий на президента України Л.Кучму, до візиту якого скульптуру і встановили біля морського вокзалу Вилкового.

Саме місто Вилкове розкинулося на рукотворних острівцях, споруджених у верхів'ях нової Кілійської дельти Дунаю. Всупереч поширеній думці, він майже нічого спільного не має з Венецією, і більше схожий на голландський рибальський Хітхорн. Тут замість вулиць - срікі (від татарського арик - канава, канал), замість тротуарів - дерев'яні кладки на палях. Хто б міг подумати - місцеві п'янички навчилися крокуючи кладкою розгойдуватися не з боку в бік, а вперед-назад! Традиційні будинки побудовані з підручних матеріалів - стіни з дерева та очерету, обмазаних річковим мулом, дахи - з очеретяних снопів, а земля по всьому периметру стін усипана товстим шаром морських раковин (черепашок).

Хто ж вони, засновники і творці цього диво-міста? Це старообрядці-липовани, які втекли з Російської імперії до імперії Турецької (Османської). Разом з ними переселилися сюди запорозькі козаки, вправні мореплавці та рибалки. 250 років тому саме тут Дунай впадав в море – воно з часом відступило

аж на 18 кілометрів. Дельта росла, створивши розвилку декількох рукавів - так і з'явилося знайоме нам ім'я населеного пункту - Вилкове. За іншою версією Вилкове – це трансформоване Волкове – переклад візантійської назви Лікостома (Вовче горло) Кілійського рукава Дунаю.

Чому втікали липовани з православної Росії до ісламської імперії? В той час ця країна переживала грандіозні реформи у всіх сферах життя. Намагаючись наздогнати європейські країни, російські правителі примушували консервативних росіян ламати вікові порядки, голити бороди – символ поважності та правдивості. Не переносили старообрядці навіть такого європейсько-турецького нововведення, як куріння – через це відбувалось багато конфліктів між ними і запорожцями, які без люльки не уявляли свого життя.

Ревнителі старої віри або старого обряду отримали в народі декілька прозвищ, одне з них – пилипони (від священника Пилипа). На думку істориків, послідовники Пилипа з часом стали зватися липовани, але вони самі вважають, що назва походить від липової деревини, з якої старообрядці роблять свої святині – ікони.

Основним заняттям першопоселенців була рибна ловля - не дарма з трьох церков у Вилковому - дві Никольські (на честь покровителя моряків і рибалок - Святого Миколая), головний майдан теж Миколаївський (з пам'ятником Липованину в центрі). Така шана до Святого Миколая зрозуміла, адже місцевість тоді не була пристосована ні до чого іншого – навіть в середині 19 століття старообрядці не мали землеробської землі і переважно рибалили. Це вже згодом багато вилковчан взялися за мотики та лопати. Тепер вони займаються обслуговуванням туристів і городництвом (вирощуванням ягід і фруктів).

Важливими засобами пересування місцевих мешканців є човни різних класів та видів. Це заводські «Сарепти» та «Магуни», а також кустарно виготовлені каюки та дубки. Дітлахи часто сідлають тази – їх зуть в місті

ваганами – і на них влітку мандрують ериками, влаштовуючи справжні перегони Формули-1.

Задані дерев'яні човни побудовані вилковськими майстрами за прикладом козацької чайки. На таких транспортних засобах першопоселенці ловили рибу в Дунаї, в дельті, у відкритому морі. Дерев'яні човни - невід'ємна частина культурного образу Вилкове і так хочеться, щоб традиція їх будівництва не була загублена. Мешканці дельти також прихильно ставляться до таких транспортних засобів – адже вузькі дерев'яні човни ніколи не наганяють великої хвилі, не шумлять і не мчать на шаленій швидкості.

ТРИЗУБ ПОСЕЙДОНА. Погляньте – тут розгалужується Кілійське гирло Дунаю. Прагматичні липовани назвали три головних гирла згідно їх напрямку – ліве вело до Аккерману-Білгорода, середнє – до Озю-Очакова, праве – до Цареграда-Стамбулу. Трохи далі від Очаковського гирла відгалужується трохи менше – Анкудінове, назване за іменем власника місцевих рибальських промислів. Саме за цими двома принципами дані усі місцеві назви – за очевидними прикметами чи за приналежністю тому чи іншому вилковчанину. Для приклада, розгалужене згодом Очаківське гирло народило Полудене та Полуночне (так в старій російській та українській мовах звали Південь та Північ), а острови та єрікі в дельті отримали назви Андрейкін, Гнеушев, Лазаркін, Казекін тощо.

З давнього часу Дунай був не тільки транспортною артерією, але й кордоном між різними народами та імперіями. Саме тут на розвилці двісті років тому були встановлені межі Османської та Російської імперій. Війни продовжувались, мінялись кордони. А починалось усе ще в доісторичні часи, коли грандіозна річка була перепоною для переселення кочових народів зі степу на Балканський півострів. Найдовше – аж п'ятсот років підряд – був тут кордон Римської імперії, а згодом ще з пів тисячоліття з перервами імперії

Візантійської. З 2007 року це ще й кордон Європейського Союзу – відтоді, як Румунія вступила до нього.

Праворуч після входу до Анкудінова гирла перед нами постає Очаківський острів, який до паводку 1969 року був частиною Вилкового. Тут жили вилковчани, працювала школа, що її будівля й зараз стоїть на березі. Уздовж Анкудінова гирла пролягали пішохідні кладки. В середині ХХ століття багато острівних територій були залишені жителями – дотепер збереглися садиби, що використовуються як дачі і городи.

Як ви пам'ятаєте, селище Липованське (перша назва Вилкового) було засновано при впадінні Дунаю у Чорне море. Тепер морський берег знаходиться на відстані 18 км і з кожним роком все більше віддаляється. Ви можете переконатися в швидкості утворення дельти самі - відвідайте через рік ті ж місця в гирлі річки - і ви не впізнаєте їх, адже острова та коси Дунайського заповідника ростуть прямо на очах. Так була утворена наймолодша в світі і до сих пір інтенсивно зростаюча Кілійська дельта - маленька частина величезної системи Дунайської дельти. Захоплюючись собі, що мандруючи річкою, ми ніби подорожуємо в часі. Ось в центрі міста Вилкове був беріг моря у 1746 році, коли тут розкинулись володіння турок-османів. Ось кілька сотень метрів вглиб Анкудінова – і ми вже спостерігаємо за берігами, народженими після 1812 року – часу, коли землі ці увійшли до складу Російської імперії. Ці землі – сучасники Наполеонівських війн. А далі – земля, народжена в епоху Промислового перевороту. Магічно й те, що технічний прогрес так мало зачепив дельту Дунаю – вона майже не змінилась по суті за сотні і тисячі років...

У дельті завжди відчувався великий дефіцит придатних для культивування територій. Тому місцеві жителі змушені відвойовувати біля річки простір для будинків та городів. Піднятий з dna річки та її рукавів мул стає родючим ґрунтом - врожаї на таких незвичайних городах і справді незвичайні. Вилковчани щодня на човнах добираються сюди, і на човнах ж доставляють в

місто вирощені на островах овочі, ягоди і фрукти: у червні - полуницю, в серпні - айву, у вересні - виноград.

Розміри рукотворних городів в дельті залежали від фізичної сили їх творців. Поглиблюючи ерик, вилковчанін змушений використовувати самі примітивні знаряддя праці - лопати, кошики, відра. Ширина городу, розміщеного між двома ериками, завжди дорівнює сумі довжини двох середніх кидків землі лопатою - близько 30 метрів. Такі прямокутні довгі городи обмежені водою з усіх боків - вони по праву можуть називатися нежилими островами.

ЧУДОТВОРНІ ІКОНИ. В 1930-ті роки, коли Вилково в черговий раз перебувало в складі іншої держави, на той раз Румунії, сталось жакливе. На дельту напала сарана. Сучасна людина уявити собі не може, чим шкодить ця дрібна комаха людині. Тоді поява сарани означала, що слабші та бідніші цієї зими помруть. Адже сарана виїдала все на своїй дорозі. Кмітливі араби сумно жартували «Ти з'їла наш врожай – а ми з'їмо тебе», проте забобонні та консервативні липовани такого собі дозволити не могли. Вони звернулись з молитвами до апостолів Петра і Павла (12 липня за новим стилем) та до Богородиці Діви Марії (тут розміщена ікона Успіння Божої Матері – відзначається 28 серпня) – заступників християн.

Отже, на Анкудіновому гирлі встановили дві ікони. І сарана пішла! І не так, як писав О.Пушкін в своєму звіті 1824 року: «Сарана летіла, сіла, все з'їла і далі полетіла» - вона залишила вилковчанам врожай!

Тепер це місце вважається священним для місцевих християн. Відправляючись на свій город, чи повертаючись до міста кожен вилковчанин звертається до своїх покровителів з подякою та молитовним зверненням. Вірою просякнуте усе життя місцевих українців та росіян – у звертаннях, у подяках, у звичайних бесідах ви почуєте безліч слів, пов'язаних з християнської вірою.

КВАКЕНБУРГ. Цю зелену стоянку організувала туристична компанія Пелікан-тур – один з лідерів регіонального туризму. Колоритні липовани та липованки в традиційних старообрядницьких шатах готують за старовинними рецептами рибну юшку, пропонують гостям місцеве домашнє вино з винограду сорту новак, і все це приправляють гострим та кмітливим вилковським говором.

Мова у Вилково неповторна. Це суміш старовинної північної російської говірки із українською, з домішками турецької, болгарської, румунської мов. Таке етнічне пупурі не диво для Балкан та Буджаку, проте видасться вам дійсно неповторним завдяки липованській специфіці. Грубість тут не груба, а проста й гумористична. Звернення приперчені гострими словечками, проте не переходять межу образи. Пошлість настільки натуральна, пряма та чесна, що не зачепить жодного мораліста.

І тут же можна випити настоянку на місцевих травах, окріп наливаючи із старовинних і досі працюючих тульських самоварів.

МОНАСТИРСЬКЕ ПОДВОР'Я. Ця туристична стоянка з'явилась порівняно нещодавно, проте колись неподалік існував старообрядницький скит – монастир, освячений на честь апостолів Петра і Павла. Таке розташування було обране піонером дунайського туристичного бізнесу Володимиром Раховським з огляду на те, що стародавні протоки, якими добирались до монастиря, замулились і добратись туди сьогодні неможливо.

Тепер на Анкудіновому гирлі виросла дерев'яна крита комишем капличка, вглиб подвор'я простягнулись монастирські будівлі – кухня, кельї, трапезна. Відвідавши стилізовану під монастир стоянку можна почути розповіді про старообрядницькі традиції, скуштувати монастирської рибної юшки чи монастирського вина.

ПЕТРОПАВЛІВСЬКИЙ МОНАСТІР. Праворуч весь зарослий очеретом ми бачимо Казейкін жолобок – він відділяє Піщаний острів від інших

островів дельти. Там в декількох кілометрах був розташований Старообрядницький Петропавлівський монастир (свято 12 липня). Він був започаткований після втрати Росією Придунайських земель у 1857-1860 роках за участі Тульчинського губернатора Мехмеда Садик-паші (за походженням українського поляка з Волині Михайла Чайковського). Закритий монастир був після входження дельти до складу Радянського Союзу – у 1946 монахи були виселені, келії та інші будівлі зруйновані.

Володіння монастиря складали 12 гектар – це були городи та плавні. Тут в даліні від мирських суєт монахи (до 120 в час найбільшого розквіту) займалися садівництвом, городництвом, рибальством та іншими промислами.

Практично вся територія Кілійської дельти Дунаю належить Дунайському біосферному заповіднику – ось встановлений в 1981 році так званий аншлаг (інформаційний щит), що відділяє буферну зону заповідника від зони антропогенної. Незаймана людиною природа вражає вже тут своїм різноманіттям. Безліч птахів - постійних і тимчасових мешканців дельти Дунаю - представляє незабутню картину казкового, майже втраченого тепер світу дикої природи.

А далі можна бачити так звані рибні пункти – це три господарства, які обслуговують зараз понад 100 вилківських рибалок. Традиційно рибна ловля була головним заняттям вилківчан, рибалки в сезон відправлялися на промисел в морі. Щоденне повернення додому було надто трудомістке - адже основними рушійними човнів були весла і вітрила. Так на островах дельти виникли спеціальні рибопункти. Один з них розташований по ходу проходження маршруту - це рибальське селище, що складається з будинків на палях. Тут же улов піддавався первинній обробці - засолюванні, сушки, в'яленню.

Далі можна вже бачити найбільш відомий туристичний символ українського придунав'я - знак «0 км», який розташований на Делюковській косі при впадінні Дунаю у Чорне море. Саме від цього пункту відлічуються відстані лощманами при організації судноплавства по Дунаю на відміну від інших річок

світу, в яких відлік відстаней ведеться від витoku. А все тому, що вчені і жителі німецького Шварцвальда не змогли домовитися - який з трьох струмків у верхів'ях річки є початком Дунаю. Зупинка на нульовому кілометрі - відмінна можливість побачити місце, де починається і закінчується Дунай, що зв'язує воедино дев'ять країн. Знак встановлений у 1997 році, але щороку він змінює своє розміщення – дельта продовжує рости і море під натиском могутнього Дунаю відступає все далі. Наприклад піщаної коси попереду ще 15 років тому просто не існувало, а тепер там ростуть куші...

КОРДОН. Острів Зміїний, який в добру погоду можна бачити з вишки на кордоні ДБЗ, розташований в 37 кілометрах на схід від «0 км». Острів має скелясті береги, він на 41 метр здіймається на морськими хвилями, площа його понад 20 га – це єдине тектонічне утворення в Північному Причорномор'ї. Він привертав увагу мореплавців з давніх-давен – археологи зафіксували на Зміїному знахідки 7 століття до нашої ери.

Першими описали Зміїний під назвою Левке (Білий) стародавні греки. Тут звели вони величний храм на честь героя Троянської війни Ахіллеса – після загибелі його тіло за міфами було перенесене сюди. Сліди храму Ахілла Понтарха (повелителя Чорного моря) були на острові ще у 1837 році, коли розпочалось будівництво маяку. Останній, до речі, складений саме з матеріалів храму – жодних інших слідів його тепер на Зміїному немає. Кожен мореплавець, який подорожував до північного узбережжя Чорного моря, неодмінно повинен був відвідати острів Левке та піднести дари покровителю – Ахіллесу. Саме тому досі з островом пов'язані легенди про скарби, які приховали храмові жерці в печерах від непроханих гостей-розбійників.

Згодом острів спорожнів, проте був відомий усім мореплавцям і надалі. На рейді у 1788 році російський флот зустрівся в грандіозній морській баталії із турецьким, під час якої переважаюча османська ескадра, втративши один корабель, відступила.

Згодом острів переходив зі складу однієї держави до іншої, з 1948 увійшов до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, з 1991 – України.

Зараз на острові розміщується населений пункт – селище Біле Кілійського району (100 мешканців). У 2009 році Міжнародний суд в Гаазі визнав Зміїний островом та врахував це при розподілі виняткових морських економічних зон між Україною та Румунією. Тепер континентальний шельф, який містить родовища нафти та газу, потенційно буде освоєний українськими та румунськими компаніями.

ГИРЛО ОЧАКІВСЬКЕ. Погляньте праворуч – в даліні видні металеві конструкції морського порту Усть-Дунайськ, зараз майже не працюючого через обміління рейду.

Дунай – ріка, яка є судноплавною артерією Центральної Європи. Історично гирло Дунаю було важливим транзитним пунктом – місцеві міста після 13 століття стають важливими перевалочними базами в торгівлі між Китаєм, Близьким Сходом та Європою. Кілія на певний час стала одним з найбільших портів Чорного моря – у 15 століття в ній звели грандіозні фортифікаційні споруди, а в 1484 османський султан Баязид назвав її одним з ключів «від Польщі, Русі та Московії».

Прибутки, які дунайська торгівля давала купцям, значно зменшились під час ескалації російсько-турецьких конфліктів. Проте в 19 століття торгівля поступово відновилась. Технічно вона потребувала вже інших умов – облаштованих портових споруд, глибоких фарватерів, лоцманської служби, системи сповіщення тощо. Паризька конвенція 1857 року визначила умови судноплавства на Нижньому Дунаї, тоді ж розпочалися роботи із заглиблення та випрямлення Сулінського гирла. Конкуренція між різними шляхами крізь Дунайську дельту значно посилилась у 20 столітті. Зараз існує одразу три шляхи

– два румунських та один український, який за показниками пропускної спроможності лідирує над обома конкурентами разом узятими.

У 1978 в місці впадіння Очаківського гирла в Жебріянську затоку був побудований портовий комплекс Усть-Дунайськ. Після розвалу СРСР і економічної кризи 1990-х діяльність порту потрохи зупинилась – зараз природа довершила цю справу. За оцінками спеціалістів для відновлення функціонування цього комплексу необхідні інвестиції в 1 млрд доларів.

ТРИ ЦЕРКВИ. На цьому місці ми знаходимось якнайближче до межі Європейського Союзу. Цікаво, що в холодні зими (яких тепер стає все менше) з давніх-давен Дунай замерзав і по кризі навіть в часи якнайжорсткіших прикордонних санкцій з одного берега на інший мандрували тварини – місцеві згадують, що вовки, кабани, олені тощо щозими йшли на румунські острови чи повертались назад. Останні вовки були знищені в регіоні в 1970-х – тепер важко повірити, що цей цар-хижак степового краю наводив жах навіть на людей.

Зверніть увагу на місто Вилкове. Тільки звідси ви зможете побачити всі три храми міста одночасно. Панорама дає уяву про населений пункт – від західної околиці, де розташовані новобудови радянських часів, через старовинний район, заселений українцями (нащадками запорожців), через центральну частину липованської Венеції ми поглядом зупиняємось на крайній східній околиці – Кілімбейці. Загалом в місті нараховується 72 острови. Майже 70% населення – липовани, 25% - українці.

У вилковчан склалась така традиція – щоразу направляючись до дельти й відпливши з міста, вони на цьому місці повертаються до трьох церков і випивають келих вина. Ця старовинна рибальська традиція все частіше використовується з туристичними цілями.

Але перейдемо до оповіді про самі три церкви, які височіють перед нами. Найперші храми в Вилковому зафіксовані в 1818 (запорозька православна церква з очерету та лозняка, обмазаного глиною) та 1827 (липованська каплиця з

плетеної верби, обмазана мулом). Обидві вони були освячені на честь покровительки козацтва Покрови Пресвятої Богородиці (храмове свято – 14 жовтня за новим стилем). Проте ці церкви не збереглись.

З існуючих вилковських храмів найдавнішим є центральний – освячений на честь Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня за новим стилем). Він був збудований після Кримської війни – відкритий у 1857 році. Потім в радянські часи з 1962 року храм використовували як риб склад, дитячий клуб, а потім була пожежа 1980 року. У 1993 році в незалежній Україні храм був знову відкритий для богослужінь після реконструкції, виконаної зусиллями місцевих липован. Цікаво, але й дзвіниця була збудована не за часів Російської імперії – у 1873 році (Вилково тоді входило до складу Румунського королівства). Зараз храм є справжньою окрасою вилковського середмістя.

Другий за давністю побудови є Свято-Миколаївська православна церква (зараз – Української Православної Церкви). До неї переважно ходять місцеві українці. Її ми бачимо ліворуч від Храму Різдва Богородиці. Храмове свято відзначається 22 травня, а освячення храму відбулось 14 жовтня 1902 року на Покрову. Збудована церкви з цегли, яку до майданчика передавали від пристані на Дунаї вилковчани, які вилаштувались у довжелезний живий ланцюг. Іконостас на думку мистецтвознавців був виконаний в Петербурзькій майстерні Фаберже чи під значним її впливом стилю.

Третій храм височіє праворуч – це Старообрядницька церква Святого Миколи. Вона освячена 22 травня 1913 року і ще зветься Кілімбейською – бо розташована на острові з такою назвою. Історія цієї назви сягає часів османського панування, коли Білгородським каналом проходив кордон Туреччини. Острів входив до володінь Кілійського губернатора (бея) – турецькою Кілім-Бея.

Згадайте – основним заняттям місцевих мешканців майже весь час існування було рибальство. А Святий Миколай є покровителем мандрівників та мореплавців – отож і не дивно, що два з трьох храмів освячені на його честь.

Також зверніть увагу на те, що храмові свята Викловських церков відзначались або в травні (час рибальства), або восени (час завершення збору врожаю).

Розділ 6. ПІДГОТОВКА ПІШОХІДНОЇ ПОДОРОЖІ

6.1. Визначення маршруту

Передусім студент має визначити, скільки часу на подорож виділяється – три години, шість годин, один, два чи три дні. Потім приймається рішення, куди піти і що оглянути в подорожі. Слід поставити декілька завдань – активний відпочинок, фізичне тренування, знайомство з пам'ятками історії та природи, інших визначних об'єктів, збирання колекцій, рибна ловля тощо.

Навіть для міцних та витривалих туристів не слід планувати маршрут понад 5 км на годину та 25 км за один день. Адже втома та відсутність вільного часу не дадуть можливості досягнути інших завдань подорожі. Для молоді не слід планувати маршрут понад 20 км, а оптимально – до 15 км на день.

6.2. ГУРТ

В туристичному гурті слід розподілити відповідальність. Досвідчений, авторитетний та енергійний нехай очолить гурт. Його відповідальність – організація колективу, проведення його по маршруту, йому в поході мають підпорядковуватись туристи. Хоч гурт і добровільний і його мета – відпочити, потрібна дисципліна, узгодженість дій, дотримання правил охорони природи, пам'яток культурної спадщини. За це несе відповідальність керівник гурту.

Помічник керівника повинен відповідати за спорядження та харчування під час підготовки та організації походу. Головна вимога до нього – господарський досвід. Також можна обрати кухаря, фото-оператора, санітара, оповідача (має підготувати розповіді про маршрут) тощо, але це не обов'язково, адже так чи інакше кожен учасник походу може виконати ці функції.

6.3. Спорядження та харчі

Після формування гурту зробіть перелік спорядження та харчів, які знадобляться в поході. Беріть з собою тільки те, що конче необхідне.

Кожен з туристів має тримати в своєму рюкзаку пляшку з водою (1-2 л), складний ніж, санітарний набір (рушник, мило, зубна щітка), кружку, ложку, миску чи казанок, карту, компас, записник та олівець, ліхтар, спальник, килимок.

Гуртове спорядження слід рівномірно поділити між туристами: намет, казан, сокира.

Одяг має бути легким, міцним, вільним, природних кольорів. Капелюх необхідний як для захисту від сонця, так і дощу чи снігу. Взуття має бути зручним, розношеним, не боятися вологи, з міцною підошвою.

Харчі, які слід брати в похід, залежать від можливості їх приготувати на маршруті. В одноденних походах можна використати широкий асортимент харчів.

Вага рюкзака для дорослого туриста має бути не більше 15 кг, учня старших класів – до 10 кг.

6.4. В поході

Під час руху пам'ятайте, що гурт рівняється на швидкість руху найповільнішого. Через кожні 45 хвилин слід робити відпочинок на 15 хвилин. В залежності від рівня підготовки туристів темп слід коригувати в бік збільшення навантаження чи зменшення. Влітку слід уникати руху між 13:00 та 17:00, а виходити з місця ночівлі слід не пізніше 8-ї години.

Визначення місця ночівлі слід робити за 1,5-2 години до заходу сонця. Місце для табору обирайте мальовниче, безпечне, сухе, захищене від вітру та сонця, поруч із чистою питною водою. Неподалік має бути сухостій, хмиз чи інше паливо. Вогнище слід розводити подалі від дерев, на галявинах в лісі.

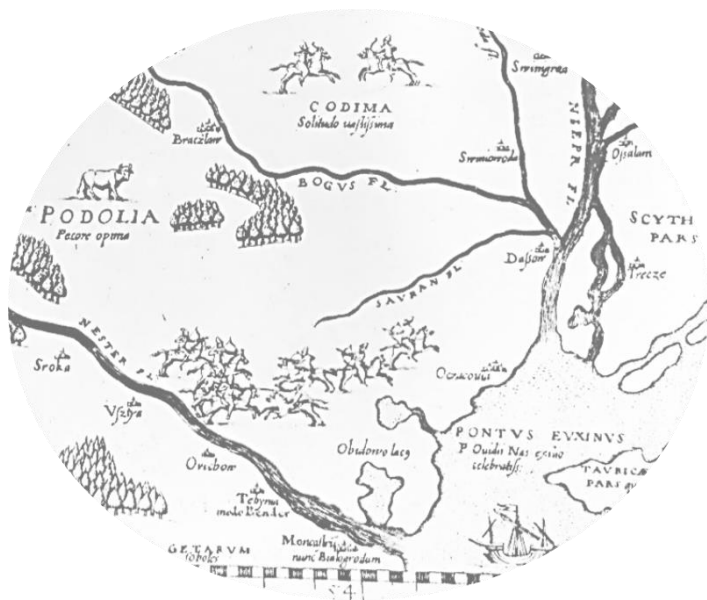
В поході не слід багато пити. Надто велика кількість води в організмі утруднює працю серця та не вгамовує спрагу. Краще змочити горлянку водою, не ковтаючи її. Не слід пити сиру воду, особливо із водоймищ (ставка, болота, вимоїни тощо). Таку воду перед вживанням слід кип'ятити 15-20 хвилин.

Сміття слід забирати із собою. Табір слід залишати прибраним, вогнище краще перед початком походу залити водою та засипати землею.

6.5. Результати походу

Після проходження маршруту виконайте за записами, відео та фотографіями звіт. Обговорення звіту та поширення вражень від походу – найкращий спосіб заохотити до подібного дозвілля нових туристів.

Розділ 7. ПІШОХІДНІ МАРШРУТИ ОДЕЩИНОЮ

В цьому розділі дається перелік та короткий опис пішохідних маршрутів загальною довжиною 255 кілометрів, які пропонуються для проходження молодими патріотами. До методичних рекомендацій додається вкладка, на якій ці десять маршрутів подані із посиланнями на їх електронні карти за допомогою QR-коду. Вкладки рекомендується використовувати в якості ключів до докладних туристично-краєзнавчих матеріалів під час підготовки та проведення походів. Напрями руху, об'єкти, вказані на картах можуть змінюватись, дороги та стежки не завжди можуть бути доступними – і тому слід ставитись до походу, як до творчого процесу.

Важливо пам'ятати, що будь-який похід є індивідуальним – маршрути, вміщені на подальших сторінках носять рекомендаційний характер, а отже уся відповідальність за їхнє проходження знаходиться на плечах організаторів та учасників.

Маршрут 1. КУЯЛЬНИК

від Корсунців до Жевахової гори (14 км)

Пішохідний одноденний маршрут східним передмістям Одеси – Пересипом. Саме тут від XV до XVIII століття відбувались бої козацько-османських війн.

Місцевість знаменита ще й тим, що вона є найглибшою наземною точкою сучасної України - знаходиться на глибині 7 метрів під рівнем Світового океану.

Пересипом проходив стратегічний шлях з Центральної Європи до Криму, тому боротьба за контроль над цим перешийком призвела до численних битв.

Куяльницький лиман став місцем видобутку солі – надважливого продукту для економіки пізньо-середньовічної та ранньо-модерної України.

Маршрут найкраще проходити в березні-червні та вересні-жовтні.

Початок маршруту - залізнична станція Одеса-Східна. Кінцевий пункт - меморіальний хрест на місці перемоги загону на чолі із Семеном Палієм у 1691 році. Третина маршруту проходить берегом лиману.

Найцікавіші об'єкти по маршруту: будинок правління акціонерного товариства соляних промислів на Куяльнику, залишки соляних промислів, споруди курорту XIX-XX століть, місце античного храму на Жеваховій горі, єдиний природній піщаний пляж Одеси – Лузанівський.

Маршрут 2. ДНІСТРОВСЬКИЙ ЛИМАН від Білгорода до Затоки (27 км)

Пішохідний одноденний чи дводенний маршрут західним берегом Дністровського лиману. Це територія, де від античності і до середньовіччя проходив водний торговельний шлях з Чорного моря до Прикарпаття та суходольний з Євразійських степів до Балканського півострова.

Ландшафт місцевості – помірно перерізаний, ґрунти переважно піщані – тут в середньовіччі зафіксовано існування пустелі Камр-ал-кум.

Зараз узбережжя лиману переважно обсажене виноградниками та фруктовими садами, а також лісопосадками для укріплення високих берегів.

Похід можна організувати в обох напрямках – і від Затоки, і від Білгорода-Дністровського. Неподалік Шабо на березі лиману можна організувати ночівлю.

Найбільше часу з точки зору пізнавального туризму може зайняти огляд міста Білгорода-Дністровського, в якому знаходяться числені пам'ятки античної, середньовічної та модерної доби. Розкопки античного міста Тіра та середньовічної фортеці знаходяться в центрі міста і потребують особливо уважного огляду.

Беріг від Білгорода до Шабо цікавий з історичної та натуралістичної сторін. Тут дорога проходить по урізу лимана, можна зустріти білих і сірих чапель, пеліканів. Місцевість – колишня пустеля, звідки пісок вивозили в середземноморські країни для виготовлення піщаних годинників.

Шабо – колонія швейцарських переселенців, знаменита виноробством, а останнім часом – як центр виготовлення ще й молочних сирів.

Шлях до Затоки проходить високими урвищами та плавнями. В Затоці можна вийти на беріг моря та оглянути міст через Цареградське гирло Дністровського лиману.

Маршрут 3. ДНІСТРОВСЬКИЙ ЛИМАН

від Маяк до Овідіополя (30 км)

Пішохідний одноденний чи дводенний маршрут східним берегом Дністровського лиману з панорамним оглядом дельти Дністра. Низка населених пунктів заснована ще литовцями (Маяки-Чорний Город), татарами (Овідіополь-Аджидер), запорозькими рибалками (Калаглія), відставними моряками та німецькими колоністами (Надлиманське).

Ландшафт місцевості перерізаний глибокими ярами, беріг високий. Лісопосадки, виноградники та поля формують кольори пейзажу.

В Маяках можна оглянути міст через Дністер, астрономічну обсерваторію, а потім вийти на огляд панорами дельти Дністра.

Мальовничий беріг над Карагольською затокою Дністровського лиману приваблює орнітологів. З сильною оптикою можна добре оглянути згори узбережжя, вкрите очеретом.

По дорозі слід оглянути розкопки античних поселень, а також Овідіопольської фортеці, заснованої у 1793 році.

В затишному південноукраїнському містечку Овідіополі на березі лиману маршрут можна закінчити фотографією на тлі монументу давньоримському поетові Овідію, який за помилковою легендою останні роки свого життя провів саме в цій місцевості.

Маршрут 4. СТЕПИ БАРАБОЙСЬКІ **від Вигоди до Мангейму (18 км)**

Пішохідний одноденний маршрут від залізничної станції Вигода по степовим просторам Одещини до колишньої німецької колонії Мангейм (зараз – Кам'янка).

В селі Василівка, заснованому вихідцем з козацького роду Андрієм Шостаком, слід оглянути залишки палацу XIX століття, побудованого другим власником села генерал-майором Василем Дубецьким. В цій будівлі згодом мешкав син третіх господарів – Сергій Панкєєв, який став всесвітньо відомим завдяки своєму лікарю – Зігмунду Фрейду.

Далі стежка йде через долину Барабою – тут в XVI столітті козаки на чолі з барським старостою Бернардом Претвичем неодноразово зустрічались в герцях із ногайцями, які вели полонених українців на невільничі ринки Османської імперії.

Навколо долини можна спостерігати кургани – поховання кочовиків різних часів.

В колишній німецькій колонії Мангейм збереглися мальовничі руїни кірхи, хати та господарські споруди колоністів, а будівельна структура населеного пункту свідчить про її першозабудовників.

Траса Кучурган-Одеса має достатньо жвавий рух, тому мандрівникові не складе проблем сісти на рейсовий автобусний транспорт і добратись до обласного центру.

Маршрут 5. КУЯЛЬНИК

від Буялика до Іллінки (40 км)

Пішохідний дводенний маршрут верхів'ями Куяльницького лиману. Починається від залізничної станції Буялик і завершується в селі Іллінка.

Перша частина маршруту – терени колишньої болгарської колонії Великий Буялик та українських сіл на березі річки Малий Куяльник.

Згодом ландшафт стає пересіченим, глибокі долини та круті схили вкриті деревами та кущами. Неподалік від відомого в літературі села Северинівка, заснованого представником роду Потоцьких, розташоване джерело кришталево чистої води «Третій Бог». Тут в лісі біля джерела можна зупинитись на ночліг.

В Северинівці можна оглянути залишки палацу Потоцьких та храми – греко-католицький та православний. Тут проходив старовинний чумацький шлях, а згодом – старокиївська дорога. Нею можна дійти до верхів'їв Куяльницького лиману неподалік Старої Еметівки.

З пагорбів міжлимання відкривається прекрасний вид, на обрії можна побачити передмістя Одеси.

А в околицях села Іллінка слід оглянути місце ведмежої печери доби палеоліту – найдавніша з відомих знахідка слідів заселення теренів сучасної Одещини людиною. В селі – стеровинна православна церква та красназавчий музей.

Від Іллінки до Одеси можна добратись рейсовими автобусами чи іншим попутним автотранспортом.

Маршрут 6. ТИЛІГУЛЬСЬКЕ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

біля Курісового (19 км)

Одноденний маршрут колишніми володіннями дворянського роду козацького походження Курісів з відвідуванням містечка, палацу, лісу та мальовничих берегів Тилігульського лиману.

Архітектура Курісового в центрі знаходиться під значним впливом класицизму та ампіру. Тим часом палац на околиці сучасного села побудований в мавретанському та неоготичному стилях.

Ліс в долині річки Балай висаджений у XIX столітті і дає прихисток від спекотного південного сонця під час проходження маршруту. На одній з галявин можна побачити кам'яну плиту із зображенням якору та написом «Чумак Пилип». Це – слід «далекобійників» українських степів, завдяки яким Одеса була в дозалізничну добу пов'язана сухоходольними транспортними шляхами із іншими регіонами країни.

На маршруті можна також роздивитись руїни кам'яних мостів XIX століття – вони теж були частиною чумацької транспортної системи.

Через село Каїри берегом Тилігульського лиману стежки прямують до урочиська Макітра – дивовижного мальовничого куточка Одещини.

Закінчити похід можна в селі Калинівка, звідки добратись до обласного центру автобусом чи попутним автотранспортом.

Маршрут 7. ЧОРНЕ МОРЕ

від Григорівки до Чорноморського (9 км)

Це короткий одноденний маршрут берегом моря. Розпочати його можна біля монументу Григор'ївському десанту, що відбувся у вересні 1941 року. Тут проходять автобуси з Одеси до міста Южного. Завершується похід на тій же дорозі Южний-Одеса в межах селища Чорноморське.

Високі береги під дією морських хвиль щоразу виглядають по-іншому. Величезні брили падають на пляж і формують неповторний вигляд первозданного чорноморського берега. Піщані лагуни, обмежені такими брилами, дуже мальовничі і закриті для стороннього ока.

Рослинність також додає цьому місцю неповторності. Водорості, мхи, ковили, кущі та дерева сплітаються в химерному танці.

Обережно просуваючись вперед, звертайте увагу на дари моря – тут вимиває кулі та гільзи 1941 року, часто можна зустріти сліди морських катастроф.

Піднявшись на високий беріг і перейшовши через автомобільну трасу, слід оглянути залишки 412 артилерійської батареї – бетонні бункери, артилерійські позиції, меморіал подіям 1941 року.

Найкраще цей маршрут проходити влітку, адже навесні та восени хвилі на Чорному морі стають вищими, а вода сягає не зовсім комфортної для переходів ділянок по пояс температури.

Маршрут 8. ТИЛГУЛЬСЬКЕ ВЗМОР'Я

від Южного до Коблево (13 км)

Одноденний маршрут між морським портом Южний та курортним селищем Коблево. Похід проходить теренами двох областей – Одеської та Миколаївської. Сполучення Одеси до Южного та з Коблевого достатньо доступне та забезпечене великою кількістю транспортних засобів.

В цілому похід поділяється на ділянку приморську та пересипську.

Високим берегом Чорного моря стежка в'ється на схід від Южного. Слід пам'ятати, що геологічна структура місцевих берегів зумовлює загрозу зсувів, тому йти краєм урвища заборонено – це небезпечно, адже верхній шар ґрунту може виглядати цілком надійним, а під ним насправді вже зяє порожнеча. Оскільки види з висоти таких урвищ відкриваються дивовижні і захоплюючі подих – тому слід бути дуже обережним і не потрапити в пастку.

На північ від маршруту в напрямі села Кошари височіє курган, який археологи прозвали Господарем – він і насправді наче повеліває усім навколишнім простором. Це – частина некрополя давньогрецького містечка, яке на думку археологів, які його досліджують, і є стародавнім Одесом. Одес згадується в багатьох писемних джерелах – зокрема в периплах. Перипли – це описи морських маршрутів, якими користувались стародавні греки, слідуючи до незнайомих країв.

Розкопки Одеса тривають вже декілька десятиліть – вже відомо, що місто було частиною володінь міста Ольвія і було заселене змішаним греко-варваським населенням. Воно проіснувало декілька століть і було знищене кочовиками.

Тилігульський пересип та коблевське взмор'я багаті на різні види перелітних птахів. Спостереження за ними краще проводити спеціальними оптичними приладами з можливістю фотофіксації. В літній період є можливість розмістити в цій місцевості неподалік моря табір для ночівлі.

Маршрут 9. ДУНАЙСЬКІ ПЛАВНІ

від Кілії до Вилкового (42 км)

Це дводенний чи навіть триденний маршрут від районного центру Кілії до відомого туристичного містечка Вилкове.

Він проходить низовиною, утвореною річковим намулом та морським піском. Ще дві тисячі років тому місцевість, де зараз розташована Кілія, була берегом Чорного моря, а Вилкове «опинилось» на суходолі взагалі років 300 тому.

Огляд міста Кілія розпочати слід з Покровського собору поруч з автостанцією, а потім прослідувати до середньовічного православного храму Св.Миколи, який у 1648 році відновив майбутній тесть гетьмана Богдана Хмельницького – молдавський господар Василь Лупул. Сам Богдан вірогідно теж відвідував Кілію – у 1620 році він потрапив до турецького полону і був доставлений до Стамбулу, де два роки очікував виплати викупу.

В центральному парку Кілії збереглися два озера – це рови могутньої кілійської фортеці. В 15-18 століттях місто було центром міжнародної торгівлі і мало потужні фортифікації, які можна порівняти із Білгород-Дністровськими. На жаль вони не збереглися.

Маршрут з Кілії йде на схід паралельно державному кордону. Тут у 1950-х роках було насипано протиповеневий вал, по якому досі можна бачити лінії колючого дроту з обладнанням для пуску електричного струму. Через село Ліски дорога веде до висадженого на піщаних косах хвойного лісу, багатого в осінній сезон на гриби.

Наприкінці маршруту слід оглянути місто на воді – Вилкове (докладний опис міста – вище в описі Нижньодунайського екскурсійного шляху).

Маршрут 10. ВІКОВІ ДУБРАВИ ПОБУЖЖЯ

від Кам'яного до Слюсаревого (43 км)

Маршрут розраховано на два або три дні, адже його повна довжина – 42 км. Його можна також розділити на дві рівновеликі частини - окремо лісова частина від автотраси Одеса-Київ до Саврані та шлях Побужжям - від Саврані до Кам'яного.

Місцевість знаменита тим, що тут розташовано найбільший лісовий масив на Півдні України – Савранський.

Він приваблював людину з давніх давен – тут на березі Південного Бугу знайдено одне з перших землеробських поселень Східної Європи та України доби неоліту. Збереглися курганні поховання кочовиків різних епох – від кіммерійців до чорних клубуків.

На річці Яланець відбулась битва між польською та татарською арміями 1489 року, в якій вперше взяли участь «місцеві козаки». Це перша письмова згадка українського козацтва.

В XIX столітті в Саврані функціонувала перша в Україні школа бандуристів. Один з викладачів цієї школи Тимко Падура написав на Побужжі відому польську пісню «Гей, соколи».

Мальовничі береги Південного Бугу доповнюються гранітними скелями та порогами. Тут розташована мала гідроелектростанція.

На лівому боці Бугу – родовище графіту, яке розробляється відкритим способом. Це друге в світі та перше в Європі за об'ємом розвіданих запасів родовище графіту. Кар'єри та терикони в Заваллі справляють на туристів неабияке враження своїми грандіозними розмірами.

Район знаменитий своїми промислами – рибним, раковим, грибним та вінницьким.

ВИСНОВКИ

Організація та проведення краєзнавчої подорожі передбачає декілька етапів підготовчої роботи: визначення теми, розробка концепту, створення переліку об'єктів інтересу, їх опису, написання інших матеріалів та їх апробація. В цьому практикумі ви ознайомились із такими видами туристичних матеріалів:

1. Туристично-краєзнавчі описи призначені для загального ознайомлення із особливостями краю і можуть бути достатньо теоретичними, не прив'язаними до конкретних DESTINATION (об'єктів). Саме такі тексти слід готувати перед створенням маршруту, оскільки вони формують загальне враження про місцевість, її головні краєзнавчі ресурси та можливі акценти при написанні концепту подорожі.
2. Концепт туристичної подорожі – документ, що включає план маршруту і основні засоби, які будуть використані при його проходженні.
3. Путівники призначені для самостійної організації туристичної подорожі і мають довідковий, стислий характер. Вони мають бути організованими за географічно-тематичним принципом і повинні вміщувати мінімум інформації про об'єкти.
4. Екскурсійні матеріали є текстами, призначеними для гідів і містять не лише факти, але й інтерпретацію туристично-краєзнавчих матеріалів. Саме вони є головним результатом науково-дослідницької роботи автора туристичного маршруту. За об'ємом та інформаційним насиченням саме екскурсійні матеріали є ключовими для гідів-путівників.

Отже, на прикладі вміщених в практикумі текстів ви оволоділи вміннями та навичками для написання індивідуального навчально-дослідницького проекту. Така індивідуальна робота є важливою складовою самостійної роботи студента, і в разі успішного захисту може бути оцінена у 30 балів, що в загальному підсумку складає вагому частину оцінки за навчальний курс.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про музеї та музейну справу»: Затв. 29 черв. 1995 р. № 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради. - 1995. - № 25. - С. 191.
2. Закон України «Про охорону археологічної спадщини // Урядовий кур'єр. – 2004.04.29. - №81.
3. Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Відомості Верховної Ради. – 2000. – №39.
4. Закон України «Про туризм» від 15 вересня 1995 р. №324/95-ВР // <http://www.tropa.dp.ua/extreme/outdoor/zakon01.html>
5. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженого Постановою Каб. Міністрів України 12.08.1992– №466.
6. Андриевский Н.Ю. Одесса: Путеводитель-справочник. -Одесса, 1984.
7. Бачинська О.А. та ін. Одеса козацька: наукові нариси. – Одеса, 2000. – 147 с.
8. Бачинська О.А., Гончарук Т.Г., Полторак В.М. Козацькими шляхами Одещини. – Одеса, 2001. – 12 с.
9. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К., 2001.
10. Белоус А.Г. Улицы Одессы: Путеводитель-справочник. -Одесса, 1987.
11. Вайдахер Ф. Загальна музеологія: Посібник / Перекл. З нім. В. Лозинський, О. Лянг, Х. Назаркевич. – Львів: Літопис, 2005.
12. Дятлов СЕ. Одесские лиманы: Краеведческие очерки. -Одесса, 1980.
13. Заповідники і національні природні парки України. -К, 1999.
14. Иванова С. и др. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья. – Кие, 2012. – 300 с.
15. Курорты Одессы: справочник. - Одесса, 1976.
16. Кушнір В.Г. Народознавство Одещини. – Одеса, 1998. – 245 с.
17. Петранівський В., Рутинський М. Туристичне краєзнавство: Навч. Посібн. – К.: Знання, 2008. – 575 с.
18. Природа Одесской области. - К., 1979.
19. Природные национальные парки Украины. - Львов, 1987.
20. Родичкин И.Д. Сады, парки и заповедники Украинской ССР. Заповедная природа. - К., 1985.
21. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. - Львів, 1998.
22. Рутинський М.І., Стецюк О.В. Музеєзнавство: навчальний посібник. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
23. Рыбалко В.Я. Море, реки и лиманы. – Одесса, 1990. – 160 с.
24. Уривалкін О. Историчне краєзнавство: Навч. Посібн. – К., 2008. – 296 с.
25. Чопп И. Туристские тропы Одещины. – Одесса, 1964. – 148 с.
26. Шевчук В. По родному краю на велосипеде. – Одесса, 2007. – 172 с.
27. Шмелев В.Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития. – К.: Наук. Думка, 1983. – 120 с.
28. Шмит Ф.И. Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерки истории и теории музейного дела. – Харьков, 1999. – 378 с.

29. Якубовський В.І. Музеєзнавство. Навчальний посібник-практикум. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 272 с.
30. Якубовський В.І. Музеєзнавство. Підручник. – Кам'янець-Подільський, 2010. – 352 с.
31. Янко М.Т. Топонімічний словник України: Словник -довідник. - К: Знання, 1998.

Електронні інформаційні ресурси

32. elib.nplu.org/catalogue.html?catalogue=50 – джерела з історії музеїв в Україні.
33. <http://kraeved.od.ua> – сайт з матеріалами по Одещині.
34. <http://sergekot.com/> - блог відомого одеського краєзнавця та фотографа Сергія Котелко.
35. <http://www.antiq.com.ua/museum/ukraine.htm> - довідник проекту «Все музеи Украины».
36. museum-ukraine.org.ua – сайт часопису «Музеї України» (ред. В.Тригуб).
37. muzei.in.ua/ - сайт «Музеї та пам'ятки архітектури України».
38. prostir.museum/ - сайт громадської організації «Український центр розвитку музейної справи».
39. travel.kyiv.org/museum/ - збірка фотографій українських музеїв.
40. <http://tourlib.net/> - все про туризм.
41. <https://uk.wikivoyage.org/wiki/%D0%9E%D0%B4%D0%B5%D1%81%D0%B0> – путівник Одесою.

Навчальне видання

ПОЛТОРАК Володимир Миколайович

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ МУЗЕОЛОГІЇ
ТА ТУРИСТИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА
В УКРАЇНІ**

Практикум

Українською мовою

Підписано до друку 18.12.19 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура TimesNewRoman.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 8,31. Наклад 100 прим.
Зам. №.1812/1

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні «Апрель»
ФОП Бондаренко М.О.
65045, м. Одеса, вул. В.Арнаутська, 60
тел.: +38 0482 35 79 76

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців ДК № 4684 від 13.02.2014 р.